

Wiesława Rutkowska

ORCID 0000-0003-4153-3375

Archiwum Państwowe w Kielcach

Tradycje oświatowe i kształtowanie się szkolnictwa na terenie Wierzbnika do 1915 roku

Traditions and Development of Education in Wierzbnik (Starachowice) before 1915

The article aims to present the process of creating and organizing education in Wierzbnik (now part of Starachowice) from the city's foundation until 1915, i.e. the onset of the Austrian occupation and the beginning of the reconstruction of Poland. It discusses the educational policy of the Russian authorities, the role of teachers in the local community and their social position, but above all, it shows the impact of education on society and its growing literacy. The research was based on the sources from the State Archives in Radom and Kielce.

Keywords: teacher, education, pupils, school, education, Wierzbnik, partitions of Poland

Słowa kluczowe: nauczyciel, oświata, uczniowie, szkoła, szkolnictwo, Wierzbnik, zabór

Miasto Wierzbnik założono w pierwszej połowie XVII w. i pod taką nazwą funkcjonowało do 1939 r. Ulokowane zostało na terenie stanowiącym część obszaru Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego. Otoczone było szeregiem zakładów wytwórczości metalowej, położonych w dolinie rzeki Kamiennej, m.in. Michałów, Wąchock czy najbliższe Starachowice Fabryczne. To właśnie Starachowice Fabryczne 1 kwietnia 1939 r. zostały przyłączone do Wierzbnika i wówczas powstało miasto Starachowice-Wierzbnik. Po raz kolejny miasto zmieniło nazwę w 1949 r. na Starachowice i taka nazwa obowiązuje do dzisiaj¹. Miasto leży na terenie dwóch krain geograficznych, a mianowicie Wzgórz Suchedniowskich i Przedgórza Iłżeckiego.

¹ „Dziennik Ustaw” 1939, nr 7, poz. 42; „Monitor Polski” 1939, nr 77, poz. 175; „Monitor Polski” 1949, nr 59, poz. 795.

Wierzbnik otrzymał prawa miejskie w 1624 r. dzięki staraniom opata benedyktynów na Świętym Krzyżu, Bogusława Radoszewskiego (sekretarza na dworze królewskim) na mocy przywileju lokacyjnego króla Zygmunta III Wazy. Ostateczna lokacja nastąpiła w 1657 r. dzięki staraniom kolejnego opata, Stanisława Sierakowskiego. Prawa miejskie Wierzbnik utracił w 1869 r. decyzją Komitetu Urządzącego Królestwa Polskiego w ramach represji po powstaniu styczniowym. Dopiero 18 sierpnia 1916 r. na mocy Zarządzenia 65 Zarządu c. i k. Wojskowego w Polsce odzyskał prawa miejskie.

Natomiast osada Starachowice² od wieków związana była z przemysłem. Jej tradycje sięgają przełomu starej i nowej ery, bowiem z tego okresu pochodzą piecowiska odkryte w 1957 r. na terenie dzisiejszych Starachowic. Istotne jednak zmiany w rozwoju przemysłu zaszły pod koniec XVIII w., kiedy w 1788 r. wybudowano fryszerki, a w 1789 r. wybudowano pierwszy wielki piec³. Nastąpił wówczas rozkwit nowoczesnego przemysłu na terenie Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego, zwanego również Zagłębiem Staropolskim. Z inicjatywy księdza Stanisława Staszica i księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, a następnie Banku Polskiego, podjęto zadanie uprzemysłowienia kraju, lokując i przebudowując wiele fabryk w obrębie Zagłębia. Najistotniejszym przedsięwzięciem tego szerokiego projektu, był plan „ciągłego zakładu fabryk żelaznych na rzece Kamiennej”, realizowany od 1818 r. W taki oto sposób w pierwszej połowie XIX w. powstał kombinat metalurgiczny Zakłady Starachowickie wzdłuż rzeki Kamiennej, którego starachowicka huta była pierwszym ogniwem. Na przełomie XIX i XX w. Starachowice stały się prężnie działającą osadą fabryczną dzięki skupieniu produkcji w jednym miejscu. Natomiast w II Rzeczypospolitej wybudowano tu fabrykę sprzętu artyleryjskiego i amunicji. Starachowice stały się więc ważnym ośrodkiem przemysłu zbrojeniowego. Produkowano armaty polowe oraz przeciwlotnicze na licencji czeskiej, francuskiej i szwedzkiej oraz własnej konstrukcji.

² Pierwsze wzmianki o Starachowicach pochodzą z 1547 r., a więc z pierwszej połowy XVI w. Pierwotna nazwa osady brzmiała Ruda Starzechowicze, przekształcona stopniowo na Rudę Starachowicką, następnie na Starachowice. Nazwa Ruda Starzechowicze wskazuje, że wydobywano tam rudę żelaza i przetwarzano w wybudowanej do tego celu dymarce. Osada wchodziła w skład dóbr biskupów krakowskich, względnie klasztoru benedyktynów na Świętym Krzyżu. Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], zesp. 2684 *Akta miasta Starachowice*, sygn. 118, *Wstępny program ogólnego planu zabudowania miasta Wierzbnika – Starachowic, Historyczny rys rozwoju m. Wierzbnika*, k. 29 (występuje błąd w źródle, mianowicie napisane jest, że chodzi o klasztor bernardynów na Świętym Krzyżu, w rzeczywistości powinno być benedyktynów. Zob. <https://www.swietykrzyz.pl/kategorie/historia> [27 I 2021]).

³ Z. Bielat, *Przemysł rejonu Starachowic do roku 1920*, [w] *Tradycje przemysłowe Starachowic*, Starachowice 1983, s. 9.

Wkrótce Starachowice zdominowały zniszczone przez lata zaborów i działań wojennych I wojny światowej miasto Wierzbnik i gdyby nie przyłączenie osady fabrycznej, jego rozwój byłby pewnie mocno zahamowany⁴.

Celem artykułu jest przedstawienie tradycji oświatowych i kształtowania się szkolnictwa na terenie Wierzbnika od momentu lokacji miasta do 1915 r., czyli do czasu zajęcia Wierzbnika przez wojska austriackie i początku odbudowy państwa polskiego, ukazanie procesu tworzenia oświaty na terenie Wierzbnika, sposobu organizacji szkolnictwa oraz jego stopniowego rozwoju. Artykuł poszerza wiedzę na temat wierzbnickiego szkolnictwa na tle polityki oświatowej władz, roli nauczycieli w życiu lokalnej społeczności oraz ich pozycji społecznej, przede wszystkim jednak ukazuje wpływ oświaty na społeczeństwo oraz jego stopniową alfabetyzację.

Dziejami szkolnictwa w Wierzbniku we wskazanym okresie, zajmowali się m.in.: Antoni Stępniewski, który jest autorem jednego z rozdziałów o szkolnictwie w *Monografii historycznej miasta Starachowic*⁵. Natomiast Marian Banaszek pisał o szkolnictwie w Wierzbniku i Starachowicach w okresie zaborów w „Studiach Kieleckich”⁶. Mieczysław Adamczyk i Stefan Pastuszka dość dużo miejsca poświęcili szkolnictwu, m.in. z tego okresu, w książce *Starachowice: zarys dziejów*⁷, zaś Paweł Kołodziejski zajmował się szkolnictwem publicznym w Wierzbniku w latach 1816–1832⁸. Ogólne informacje o szkolnictwie w Wierzbniku w omawianym okresie można również znaleźć w książkach lub artykułach Zbigniewa Bielata⁹, Adama Brzezińskiego¹⁰, Pawła Grudniewskiego¹¹, Aleksandra Pawelca¹², Leszka Żmijewskiego¹³.

⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], zesp. 2684, sygn. 118, *Wstępny program ogólnego planu zabudowania miasta Wierzbnika – Starachowic, Historyczny rys rozwoju m. Wierzbnika*, k. 31; Z. Guldon, K. Krzystanek, L. Stepkowski, *Zarys dziejów Wierzbnika do początków XIX w.*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45, s. 45; S. Marcinkowski, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Wierzbniku w latach 1820–1918*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45, s. 70.

⁵ Archiwum Zakładowe Urzędu Miasta w Starachowicach, A. Stępniewski, *Oświata w mieście Wierzbnik w latach 1816–1917*, [w] *Monografia historyczna miasta Starachowic*, mps.

⁶ M. Banaszek, *Zarys dziejów szkolnictwa w Wierzbniku i Starachowicach w okresie zaborów*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45, s. 79–104.

⁷ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice: zarys dziejów*, Starachowice 1984.

⁸ P. Kołodziejski, *Początki szkolnictwa publicznego w Wierzbniku (1816–1832)*, „Zeszyty Suchedniowskie Historia” 2019, nr 4, Suchedniów 2019, s. 42–67.

⁹ Z. Bielat, *op. cit.*

¹⁰ A. Brzeziński, *Wierzbnik – Starachowice. 390 lat miasta nad Kamienną*, Starachowice 2014.

¹¹ P. Grudniewski, *Zakłady i miasto Starachowice na przestrzeni lat. Budujemy samochody. Historia widziana z okien Redakcji Gazety*, Starachowice 2017.

¹² A. Pawelec, *O dawnym Wierzbniku*, Starachowice 1997.

¹³ L. Żmijewski, *Opisy miasta Wierzbnika 1725–1860*, Starachowice 2004.

Podstawę do badań stanowiły źródła z zasobów archiwalnych dwóch archiwów państwowych – w Radomiu i w Kielcach. W Archiwum Państwowym w Radomiu (APR) głównych informacji dostarcza zespół: *Dyrekcja Szkolna w Radomiu* (DSR). Zgrupowane są w nim akta w serii *Generalia*, które zawierają informacje odnoszące się do spraw ogólnych na terenie guberni radomskiej oraz *Specjalia*, które dotyczą poszczególnych szkół, w tym szkoły elementarnej w Wierzbniku z lat 1819–1865, szkoły powszechnej w Wierzbniku z lat 1878–1901 oraz szkoły fabrycznej dwuklasowej w Wierzbniku z lat 1908–1910. W zespole *Dyrekcja Szkolna w Radomiu* znajdują się ponadto akta osobowe nauczycieli, w tym kilka teczek nauczycieli pracujących w Wierzbniku.

Kolejne istotne do badań nad szkolnictwem w Wierzbniku są zespoły: *Rząd Gubernialny Radomski z lat [1808] 1815–1866 [1898] i Rząd Gubernialny Radomski z lat [1854–1866] 1867–1917*. Znajdują się tam m.in. opis historyczny miasta Wierzbnika, informacje dotyczące spraw administracyjnych, spraw finansowych, które odzwierciedlają kondycję miasta, a następnie osady Wierzbnik, która niewątpliwie miała wpływ na rozwój szkolnictwa.

Natomiast w zasobie Archiwum Państwowego w Kielcach (APK) przechowywany jest zespół *Szkoła Podstawowa nr 4 w Starachowicach*, w którym znajdują się informacje majątkowe o szkole fabrycznej w Wierzbniku. Po likwidacji szkoły wyposażenie zostało przekazane szkole powszechnej w Starachowicach. Z biegiem lat placówka ta zmieniła nazwę na szkoła podstawowa w Starachowicach. Ponadto w zespole archiwalnym *Akta miasta Starachowic* znajdują się informacje z lat 1905–1911, dotyczące postanowień (uchwał) zebrań gminy Wierzbnik, powiatu iłżeckiego, guberni radomskiej. Wszystkie wymienione zespoły nie w pełni były wykorzystane przez badaczy. Weryfikując źródła, można poszerzyć wiedzę o nowe, nieopisywane wcześniej aspekty dotyczące szkolnictwa, co było przesłanką do napisania niniejszego artykułu.

1. Początki szkolnictwa w Wierzbniku

Tradycje szkolnictwa w Wierzbniku sięgają pierwszej połowy XVII w., czyli momentu lokacji miasta. Nie zachowały się jednoznaczne informacje źródłowe, które dawałyby pewność istnienia szkoły parafialnej w Wierzbniku w XVII w., jednak jest to bardzo prawdopodobne. W dokumencie erekcyjnym wierzbnickiego kościoła z kwietnia 1688 r., przy opisie uposażenia proboszcza widnieje zapis o przeznaczeniu gruntu na potrzeby ogrodu dla nauczyciela¹⁴. Co prawda, był to zamiysł fundatorów, ale nie można wykluczyć, że został zrealizowany. Źródła wskazują na to, że szkoła mogła istnieć lub przynajmniej, że były próby jej organizacji. Świadczy o tym m.in. zapis fundatora kościoła w Wierzbniku,

¹⁴ J. Wiśniewski, *Dekanat iłżecki*, Radom 1911, s. 403.

opata Michała Jaksy Hieronima Komornickiego, który w 1688 r. ubolewał nad problemem niedorozwoju oświaty w Wierzbniku. Jako przyczynę niechęci do szkoły podawał ubóstwo mieszkańców, które sprawiało, że zamiast do nauki, dzieci były wysyłane do pracy: „Miasteczko ubogie i małe. Dzieci nie chcą do nauki dawać, bo im potrzeba do roboty i dziećmi się własnymi posługują”. Z zapisu tego wynika, że zakonnicy benedyktyńscy podejmowali próby prowadzenia szkoły, nie wiadomo jednak, czy utrudnienia wynikły już podczas próby organizacji, czy też związane były z nieregularnym uczęszczaniem dzieci do powstałej już szkoły parafialnej¹⁵.

W kolejnym dokumencie *Opisanie miasta Wierzbnika* z 27 lipca 1725 r., zostały wyszczególnione grunty i ich właściciele, wśród których wymieniony jest także plac bakalarski¹⁶. Został on jednak sprzedany przez proboszcza Kazimierzowi Walkowiczowi już w 1725 r. i właśnie ten ostatni widnieje jako jego właściciel¹⁷.

Nie można więc wykluczyć, że szkoła parafialna istniała, a miejscem jej lokalizacji mogły być zabudowania parafii.

2. Szkolnictwo w Wierzbniku do powstania listopadowego

Aktualny stan badań nie pozwala na stwierdzenie, czy w czasie działalności Komisji Edukacji Narodowej (1773–1794) szkoła w Wierzbniku funkcjonowała. Nie znajduje też potwierdzenia w źródłach fakt, aby w czasach Księstwa Warszawskiego został zrealizowany (1807–1815) postulat ustawy szkolnej Izby Edukacyjnej¹⁸ *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych* z 12 stycznia 1808 r., który zakładał istnienie szkoły w każdym mieście, miasteczku i na wsi, tak aby żadne dziecko bez względu na wyznanie nie było odsunięte od szkoły¹⁹.

Ustawa ta stała się podwaliną dla stopniowych działań w zakresie ilościowego rozwoju szkolnictwa, również w Wierzbniku. Według jej zapisów wprowadzono powszechny obowiązek szkolny dla dzieci w miastach od ukończenia 7 roku życia, na wsiach od ukończenia 8 roku życia, jeśli odległość do szkoły

¹⁵ Ibidem, s. 396.

¹⁶ Z. Guldon, K. Krzystanek, L. Stępkowski, *op. cit.*, s. 55.

¹⁷ L. Żmijewski, *op. cit.*, s. 8.

¹⁸ Izba Edukacyjna utworzona została 26 I 1807 r. przez Komisję Rządzającą. Do 1812 r. podlegała ona Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Izba 12 I 1808 r. wydała ustawę *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych*. Izba w 1811 r. została przemianowana na Dyрекcję Edukacji Narodowej. A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 17–28.

¹⁹ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia* [ZPA WO], t. 1, *Szkoły elementarne*, Warszawa 1866, s. 13, 15–16.

od miejsca zamieszkania ucznia nie była dalsza niż ćwierć mili. Dozór szkolny miał decydować, do którego roku życia dziecko powinno uczęszczać do szkoły. Na ogół edukacja na poziomie elementarnym powinna zakończyć się na 11 lub 12 roku życia²⁰. Ustawa zobowiązywała właścicieli dóbr lub władze w przypadku dóbr rządowych do tworzenia szkół elementarnych. Mieli oni przy pomocy proboszczów oraz mieszkańców zakładać (na wzór pruski) towarzystwa szkolne. Ich zadaniem było wynajmowanie domów na cele szkolne, ewentualnie zajmowanie się budową lokalu na działalność szkolną. Do towarzystwa szkolnego należeli wszyscy obywatele okręgu szkolnego bez różnicy stanu i wyznania. Nad towarzystwami szkolnymi nadzór sprawowała rada w postaci dozoru szkolnego. W jego skład wchodził czołowi przedstawiciele lokalnego środowiska, którzy czuwali nad zewnętrznym urządzeniem i porządkiem w szkole²¹. Utrzymanie szkoły należało do obowiązków wszystkich członków towarzystwa, którzy ponosili koszty poprzez płacenie składek proporcjonalnych do swego majątku.

Wewnętrzne sprawy szkoły zostały uporządkowane w *Regulamencie szkół wiejskich i miejskich elementarnych*, wydanym 16 października 1808 r. Program nauczania w szkole elementarnej był utylitarny, dopasowany do potrzeb stanowych. Obejmował naukę religii i moralności, czytanie drukowanego i pisanego tekstu w języku polskim, pisanie według wydanych wzorów, rachunki pamięciowe „z cyframi do reguły trzech”, z wiadomościami o wagach, miarach i monetach, oraz w szkołach wiejskich o zachowaniu zdrowia, hodowli i leczeniu bydła, wiadomościach rolniczych i ogrodniczych. Natomiast w szkołach miejskich program rozszerzono o wiadomości dotyczące rzemiosła, handlu oraz elementy rysunku technicznego. W *Regulamencie* znalazły się również zasady zatrudniania, kwalifikacje i obowiązki nauczycieli. Aby zostać nauczycielem, należało ukończyć seminarium nauczycielskie, ale przepisy pozwalały także na zatrudnienie kandydata bez pełnego przygotowania zawodowego, musiała go jednak zaakceptować Izba Edukacyjna. W miejscowości zróżnicowanej pod względem religijnym przepisały zalecały, aby nauczyciel był wyznania takiego, jakiego była większość społeczności. Religii natomiast mieli uczyć duchowni każdego wyznania w szkole, kościele lub w domu przynajmniej 3 godziny tygodniowo²².

Według takich zasad i wytycznych zakładane były szkoły elementarne w Księstwie Warszawskim. Podobnie było również w Wierzbniku. Z zachowanych źródeł wynika, że szkoła w Wierzbniku została zorganizowana w 1816 r., a więc już w okresie Królestwa Polskiego. Było to wydarzenie doniosłe dla miesz-

²⁰ A. Winiarz, *op. cit.*, s. 98.

²¹ P. Sławiński, *Szkolnictwo elementarne Sandomierza w latach 1815–1914*, Sandomierz 2012, s. 26.

²² *Ibidem*, s. 102.

kańców miasta i najbliższych miejscowości. Samorząd miejski w Wierzbniku 6 marca 1815 r. zwrócił się z prośbą do dozoru szkolnego w Solcu o utworzenie szkoły elementarnej. Wierzbnik w latach 1815–1837 znajdował się w powiecie soleckim, obwodu opatowskiego, w województwie sandomierskim. Natomiast w latach 1837–1844 wchodził w skład guberni sandomierskiej, a od 1 stycznia 1845 r. guberni radomskiej²³. Na organizatora szkół elementarnych w powiecie soleckim został wyznaczony przez władze oświatowe Filip Obniński, sędzia pokoju z Wąchocka. Obniński we współpracy z proboszczem wierzbnickim, ojcem zakonnym Wiktorem Bergerem²⁴, który reprezentował właściciela miasta – świętokrzyskich benedyktynów, oraz burmistrzem Szwejkowskim utworzyli 7 marca 1816 r. w Wierzbniku dozór szkolny. Zostało również powołane towarzystwo szkolne, w skład którego weszli mieszkańcy wierzbniccy, do których zostali dołączeni włościanie Starachowic, Michałowa, Dziurowa i Kuczowa. W taki oto sposób został wyznaczony pierwszy okręg szkolny²⁵.

Szkoła została oficjalnie otwarta 24 kwietnia 1816 r. Plac pod budynek szkoły i ogród dla nauczyciela przekazał w imieniu benedyktynów proboszcz o. W. Berger. Do czasu wzniesienia budynku lekcje miały odbywać się w wynajętym domu przy rynku. O. Berger uczył religii, natomiast do nauki języka polskiego, kaligrafii oraz arytmetyki zatrudnił nauczyciela, Józefa Wypchłę pochodzącego z pobliskiego Wąchocka²⁶. W pierwszym okresie istnienia szkoły uczęszczało do niej około 20 uczniów, a nadzór merytoryczny nad placówką sprawowało gimnazjum w Wąchocku²⁷. Miejscowy dozór szkolny wyznaczył nauczycielowi 300 zł rocznej pensji i zapewnił mieszkanie, opał, ogród warzywny oraz ordynację w wysokości 10 korców zboża od klasztoru benedyktyńskiego na Świętym Krzyżu²⁸. Niestety, mieszkańcy niechętnie wywiązywali się ze swoich powin-

²³ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. XX, s. 413; T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, [w] *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*, red. W. Góra, Warszawa 1970, s. 17.

²⁴ Wiktor Berger, benedyktyn, urodził się w 1754 r. w Kielcach, zmarł 1883 r. na Świętym Krzyżu. Nauki początkowo pobierał w Kielcach. Do zakonu benedyktynów na Świętym Krzyżu wstąpił w 1775 r., tam studiował filozofię i teologię. Święcenia kapłańskie przyjął w 1780 r. z rąk biskupa F. Podkańskiego, sufragana krakowskiego. Probostwo w Wierzbniku objął 25 czerwca 1808 r. i pełnił posługę do 1826 r. Zrezygnował z probostwa na własną prośbę i zamieszkał jako emeryt na Świętym Krzyżu. B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX*, t. 1 A–G, Sandomierz 2014, s. 49.

²⁵ M. Banaszek, *op. cit.*, s. 79.

²⁶ A. Stępniewski, *op. cit.*, s. 256.

²⁷ W Wąchocku funkcjonowała w drugiej połowie XVII w. szkoła elementarna założona przez przeora klasztoru cystersów Rupkiewiczza. Następnie w 1800 r. powstało gimnazjum, które kształciło ponad 150 uczniów, a od 1803 r. działał internat dla ośmiu chłopców. M. Borkowska, *Zarys dziejów opactwa w Wąchocku*, Kielce 1998, s. 154.

²⁸ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 57.

ności, nieregularnie płacili składkę na utrzymanie nauczyciela i szkoły, dlatego też nie doszło do jej budowy, a nauka przez wiele lat odbywała się w wynajętych mieszkaniach prywatnych. Problemy z opłacaniem przez mieszkańców składek spowodowały, że placówka przerwała swoją działalność już po roku istnienia. Władze oświatowe powiatu soleckiego nie zgodziły się jednak na likwidację szkoły i po kilkumiesięcznej przerwie wznowiono jej działalność. Pierwszy budżet szkoły różnił się od zaplanowanego przez dozór szkolny i wynosił w 1823 r. 264 zł, w tym pensję nauczyciela zaplanowano na kwotę 100 zł²⁹. Ściągłość składek stale kulała i w 1823 r. wyniosła zaledwie połowę z pierwotnie przewidzianej w budżecie kwoty. Taka sytuacja odbijała się również na pensji nauczyciela, gdyż pobierał on jedynie połowę swojego wynagrodzenia. J. Wypchło pracował w Wierzbniku z licznymi przerwami, w czasie których edukował dzieci w okolicznych dworach.

Negatywny wpływ na szkolnictwo, jak i na ogólną kondycję samego miasteczka, miała też kasata opactwa benedyktyńców na Świętym Krzyżu, która ostatecznie nastąpiła w 1819 r. Kasata spowodowała, że Wierzbnik i inne miasta oraz wsie położone nad rzeką Kamienną, dotychczasowa własność benedyktyńców świętokrzyskich lub cystersów wąchockich (kasata klasztoru w 1818 r.), przeszły na własność państwa³⁰.

Niekorzystne skutki dla szkolnictwa polskiego miała również dymisja 9 grudnia 1820 r. ministra Stanisława Kostki Potockiego, który sprzeciwiał się zmianom w statucie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (KRWRiOP). W nowym statucie pojawiły się m.in. zapisy o ochronie młodzieży przed wpływami liberalnymi i wychowaniu jej na wiernych obrońców tronu i ołtarza. Dokument ten zatwierdzony został przez cesarza Aleksandra I 14 sierpnia 1821 r. i dawał duże uprawnienia Dyrekcji Wychowania Publicznego jako władzy zwierzchniej nad wszystkimi szkołami. Na jej czele stanął Józef Kalasanty Szaniawski, ale właściwy nadzór sprawował komisarz cesarza, Nikołaj Nowosilcow, zwolennik rygoru wojskowego w szkolnictwie i niechętny wszystkiemu co polskie. W 1821 r. zostały zniesione wydziały wyznań religijnych i oświecenia publicznego funkcjonujące przy komisjach wojewódzkich, szkolnictwo weszło w skład wydziału administracyjnego, gdzie traktowane było drugorzędnie. Natomiast w obwodach władzę nad oświatą sprawowali komisarze obwodów.

²⁹ Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 123 Dyrekcja Szkolna w Radomiu, Specjalna [2], sygn. 1738, k. 12; P. Kołodziejcki, *op. cit.*, s. 57; M. Banaszek, *op. cit.*, s. 80.

³⁰ P.P. Gach, *Opactwo i sanktuarium Świętego Krzyża w epoce kasat zakonnych (XVIII – XIX wiek)*, [w] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce 2000, s. 153–156.

Dodatkowo na kondycję oświaty negatywnie wpłynęła strategia gospodarcza ministra Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, który, chcąc ratować budżet państwa, nałożył, obok już istniejących (liwerunku, szarwarku, podymnego) kolejny wysoki podatek od zakupu soli. Pogorszyło to bardzo i tak trudne położenie włościan, na których barkach spoczywało także utrzymanie szkół³¹.

Trudna sytuacja ekonomiczna Królestwa Polskiego w pierwszych latach jego istnienia uniemożliwiała wspieranie przez państwo szkół elementarnych. Mimo to KRWRiOP realizowała zadania zaplanowane jeszcze za ministra S.K. Potockiego, m.in. dostarczanie książek szkołom elementarnym, aby mogły zorganizować biblioteki. Każda placówka elementarna miała posiadać zamkniętą szafę na książki i środki budżetowe na systematyczne powiększanie zbiorów. Nauczyciel odchodzący z placówki zobowiązany był przedstawić spis publikacji znajdujących się w bibliotece miejscowemu dozorowi. Wykaz biblioteczny książek i broszur, które powinny znajdować się w każdej bibliotece szkolnej, obejmował następujące pozycje: 1) *Ewangelia na niedzielę i święta*, 2) *Życie Jezusa Chrystusa*, 3) Onufry Kopczyński, *Zbiór nauki chrześcijańskiej*, 4) *Nauka początkowego czytania*, 5) *Nauka czytania*, 6) *Tabele do czytania złożone z 48 tablic arkuszowych*, 7) *Wzory pisania dla szkół początkowych*, 8) *Instukcja dla nauczycieli szkół początkowych*, 9) *Pielgrzym w Dobromilu*, 10) *Pan Maciej z Jędrychowa*, 11) Ignacy Fijałkowski, *Rozprawa mająca za cel oświecenie ludu wiejskiego w Polsce, czego ma się wystrzegać, dla uniknięcia niewczesnej śmierci i słabości rozmaitych*, 12) Filip Kinzel, *Sposoby ratowania w nieszczęśliwych chorobach*, 13) Józef Lipiński, *Nauka zdrowia*, 14) Tomasz Wolicki, *Nauka dla włościan*, 15) Klementyna Tańska, *Powieści moralne*, 16) Tomasz à Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa*, 17) Julian Ursyn Niemcewicz, *Śpiewy historyczne*, 18) Adam Antoni Rudnicki, *O powietrzu bydłącym*³².

Niestety, ze względu na trudną kondycję finansową szkół organizowanie bibliotek zeszło na dalszy plan. Towarzystwa szkolne, chcąc ratować swoje finanse, często rozszerzały okręgi szkolne. Dochodziło do tego, że odległość od domu ucznia do szkoły wynosiła ponad 3 km. W związku z tym ówczesny namiestnik Królestwa Polskiego, gen. Józef Zajączek, wydał w 1820 r. zakaz ich rozszerzania. Odtąd okręg szkolny mógł rozciągać się najdalej ćwierć mili (1,2 km) od danej szkoły. Trudną sytuację finansową szkół pogorszyła w 1821 r. liberalizacja

³¹ Liwerunek – podatek w naturze na utrzymanie wojska, szarwark – podatek w formie opłaty na konserwację dróg i mostów lub wykonanie tych prac bezpłatnie, podymne – podatek finansowy uiszczany od domu mieszkalnego. A. Eisenbach, *Struktura społeczna Królestwa w świetle schematów fiskalnych*, [w] *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 1, Warszawa 1965, s. 49–54; W. Caban, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809–1862)*, Kielce 1983, s. 40–41.

³² A. Winiarz, *op. cit.*, s. 130.

przepisów, w których wprowadzono dobrowolność zakładania szkół elementarnych i opłacania składek³³. Komisje wojewódzkie w większości akceptowały wnioski o obniżenie wysokości składek ustalonych przez dozory i towarzystwa szkolne, nie zastanawiając się nad perspektywami dalszego funkcjonowania tych placówek³⁴.

Trudna sytuacja była także w Wierzbniku. Po zwolnieniu nauczyciela J. Wypchły przerwa w działalności szkoły trwała ponad dwa lata. Dozór szkolny otworzył ponownie szkołę jesienią 1823 r., a w celu jej utrzymania przyłączył do rejonu szkolnego okoliczne wioski: Michałów, Dziurów, Kuczów, Starachowice i inne. Nie spotkało się to jednak z akceptacją mieszkańców tych miejscowości, np. sprzeciw w imieniu Starachowic-wsi³⁵ złożył 24 listopada 1824 r. sołtys Maciej Luciński. W podaniu do komisarza obwodu opatowskiego mieszkańcy zwrócili się z prośbą o wyłączenie ich miejscowości z wierzbnickiego rejonu szkolnego. W piśmie wniosek argumentowano odległością wioski od miasta i przeszkodami naturalnymi w postaci rzeki i błota, ale przede wszystkim chęcią utworzenia własnej szkoły. KRWRiOP w Warszawie wyraziła na to zgodę³⁶.

Uciążliwość pracy wierzbnickich nauczycieli dodatkowo zwiększało wykorzystywanie ich przez kolejnych burmistrzów do nieodpłatnych prac kancelaryjnych. Nauczyciele byli bowiem jedynymi poza proboszczem o. Bergerem osobami piśmiennymi w miasteczku. Nierzadko zdarzało się, że zamiast uczyć dzieci, nauczyciele wykonywali w kancelarii magistratu różne prace biurowe, zlecone przez burmistrzów, a za niesubordynację byli ostro karani. Tak było w przypadku kolejnego nauczyciela Jana Firszt, który został zatrudniony w szkole w Wierzbniku 1 sierpnia 1823 r., ale pracę podjął dopiero w październiku, ponieważ wcześniej pracował jako sekretarz w magistracie miasta. J. Firszt miał wśród rodziców i dozoru szkolnego opinię bardzo dobrego nauczyciela. W roku szkolnym 1824 r. do szkoły uczęszczało 29 uczniów, w tym 16 chłopców i 13 dziewcząt³⁷. J. Firszt, za odmowę pracy w magistracie, został aresztowany oraz zakuty w dyby, mimo protestów ze strony rodziców i dozoru szkolnego³⁸. Okoliczności takie powodowały, że posada wierzbnickiego nauczyciela

³³ ZPA WO, t. 1, s. 119, 121.

³⁴ E. Podgórska, *Edukacja w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do powstania listopadowego*, [w] *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej do 1918 r.*, red. S. Michalski, t. 1, Warszawa 1982, s. 125–126; A. Winiarz, *op. cit.*, s. 130.

³⁵ Starachowice-wieś oddzielona była od Starachowic Fabrycznych i Wierzbnika rzeką Kamienną.

³⁶ W. Caban, *op. cit.*, s. 43–44; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 57.

³⁷ APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, *Lista uczniów Szkoły Elementarnej Miasta Narodowego Wierzbnika w roku szkolnym 1823/1824*, k.13.

³⁸ *Ibidem*, k. 123; A. Stępniewski, *op. cit.*, s. 258.

była nieatrakcyjna, niechętnie ją przyjmowano, a jeżeli już, to w wielu wypadkach praca trwała bardzo krótko³⁹.

Szkoła z licznymi przerwami działała często dzięki poświęceniu pracujących w niej nauczycieli, którzy w swojej pracy dostrzegali nie tylko źródło utrzymania, ale i misję niesienia „kaganka oświaty”. Warunki socjalne ówczesnych nauczycieli wierzblickich, a także pozycja prawna wszystkich nauczycieli, były wówczas bardzo trudne. W tym czasie bowiem nie wolno było nauczycielom przejść do innego zawodu bez uprzedniej zgody władz szkolnych i zwolnienia z dotychczasowych obowiązków. Ponadto nauczyciele sami nie mogli składać podań o przeniesienie i wskazywać nowego miejsca pracy. Przenoszenie i mianowanie nauczycieli należało do kompetencji Komisji Rządowej. Duże trudności mieli z wyegzekwowaniem nie tylko wynagrodzenia, ale także zastrzeżonych w akcie organizacji szkoły deputatów. Ekwiwalent za nauczanie często był nieregularny, jeśli w ogóle był. Zdarzało się również, że nauczyciele z własnych wynagrodzeń płacili czynsz za lokal szkolny oraz kupowali kredę i inne pomoce szkolne. W związku z tym nauczyciele nierzadko sami przerywali pracę w szkole i szukali innego dodatkowego zajęcia, np. w okolicznych dworach szlacheckich, lub porzucali pracę. Tak było także w przypadku J. Firsza i trzeciego z kolei nauczyciela wierzblickiego, Józefa Błaszczykiewicza, który zatrudniony został 25 marca 1826 r. W tym czasie religii uczył ks. Kazimierz Kotasiński, proboszcz parafii wierzblickiej⁴⁰. Błaszczykiewicz po kilku miesiącach pracy, na początku 1827 r., samowolnie opuścił Wierzbnik i już do niego nie powrócił. Po kilkumiesięcznej przerwie w funkcjonowaniu szkoły w 1828 r. zatrudniony został nowy nauczyciel, Stanisław Frączkiewicz z Jedlińska⁴¹. Niestety, on również po jedenastu miesiącach pracy wyjechał z Wierzbnika, gdyż nie otrzymywał wynagrodzenia. Zmienił się również ksiądz uczący religii, bowiem 17 czerwca 1829 r. objął probostwo w Wierzbniku ks. Paweł Tuczyński, który był jednocześnie opiekunem szkoły elementarnej w Wierzbniku⁴². Kolejny nauczyciel, Piotr Malanowicz, został zatrudniony 24 listopada 1829 r., pracował tylko rok i również wyjechał z miasta, nie otrzymawszy pełnego wynagrodzenia za swoją pracę⁴³.

Członkowie magistratu i mieszkańcy Wierzbnika mieli obojętny, a czasami wręcz niechętny stosunek do szkoły. Sprzeciwiali się płaceniu składek na rzecz

³⁹ A. Stępniewski, *op. cit.*, s. 256, 258–260.

⁴⁰ Kazimierz Kotasiński był proboszczem w parafii Św. Trójcy w Wierzbniku w latach 1826–1829. B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX*, t. 2 *H–L*, Sandomierz 2015, s. 125.

⁴¹ APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, k. 149.

⁴² B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX*, t. 4 *S–Ż, biskupi i uzupełnienia*, Sandomierz 2019, s. 179.

⁴³ APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, k. 187, 247.

szkoły, nie respektowali zarządzeń dozoru szkolnego, przez wiele lat prowadzili walkę z Komisją Wojewódzką o obniżenie rocznego wynagrodzenia dla nauczyciela. Wynagrodzenie to w latach 1816–1841 wahało się w granicach od 200 do 300 zł, zaś po wprowadzeniu w Królestwie Polskim rubla jako środka płatniczego, pensja w okresie od 1842 r. do 1895 r. wynosiła od 75 do 250 rubli⁴⁴. Te, i tak skromne kwoty, wypłacane były nie w pełni i z dużymi oporami. Dlatego też w Wierzbniku była bardzo duża fluktuacja kadry nauczycielskiej oraz częste odwoływanie zajęć szkolnych na czas nieokreślony. Przerwy w działalności szkoły trwały nawet dwa i trzy lata. Okresowe funkcjonowanie szkoły przekładało się negatywnie na poziom wykształcenia mieszkańców Wierzbnika. W latach dwudziestych XIX w. większość obywateli miasteczka była analfabetami. W piśmie skierowanym do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 31 grudnia 1827 r. dotyczącym wydzierżawienia gruntów, na 11 osób widniejących w dokumencie, dziewięć podpisało się krzyżykiem⁴⁵. W poniższej tabeli przedstawiony jest wykaz nauczycieli – z uwzględnieniem przerw w funkcjonowaniu szkoły.

Tab. 1. Wykaz nauczycieli szkoły elementarnej w Wierzbniku za lata 1816–1830.

Lp.	Nazwisko nauczyciela	Lata pracy	Uwagi
1.	Józef Wypchło	25 IV 1816 – VI 1821	Łącznie pracował 2 lata i 3 miesiące.
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	1817, 1818, VII 1821 – VII 1823	
2.	Jan Firszt	1 VIII 1823 – IX 1825	Pracę rozpoczął w październiku.
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	IX 1825 – III 1826	Przerwa trwała ok. 7 miesięcy.
3.	Józef Błaszczkiewicz	25 III 1826 – 1827	
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	1827 – 1828	Przerwa ok. 6 miesięcy.
4.	Stanisław Frączkiewicz	1828 – 1829	Pracował 11 miesięcy.
5.	Piotr Malanowicz	24 XI 1829 – XI 1830	

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, k. 3–4, 13, 37, 85, 89, 90, 149, 137, 166–167, 186, 187, 194, 247, 251.

Jak wynika z tabeli, w latach 1816–1830 r. w wierzbnickiej szkole elementarnej w czasie 14-letniego okresu kształcenia, pracowało 5 nauczycieli, a okres przerwy w działalności placówki wyniósł 5 lat i 8 miesięcy. Przyjmując powyższe parametry, wynika z tego, że średnio nauczyciele zmieniali się co 20 miesięcy (1 rok i 8 miesięcy).

⁴⁴ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 58.

⁴⁵ APR, zesp. 45 *Rząd Gubernialny Radomski*, sygn. 2916, k. 58–60.

Liczne i częste zmiany na stanowisku nauczyciela oraz długie przerwy w funkcjonowaniu szkoły nie sprzyjały rozwojowi szkolnictwa. Ta trudna sytuacja pogarszała się jeszcze bardziej po każdym ze zrywów patriotycznych.

3. Szkolnictwo w Wierzbniku w okresie międzypowstaniowym

Po upadku powstania listopadowego wszystkie stanowiska w centralnych władzach Królestwa Polskiego zajmowali Rosjanie, z namiestnikiem Iwanem Paskiewiczem na czele⁴⁶. Upadek powstania pociągnął za sobą represje władz carskich, które negatywnie odbiły się również na polskiej oświacie. Miała ona być w całej Rosji, a więc także w Królestwie Polskim, podporządkowana celom absolutystycznej monarchii, jej zadaniem było szerzenie kultu władzy cesarza, gwarantującej ochronę interesów panujących. Szkolnictwo miało mieć charakter stanowy, zamykało dzieciom chłopskim i drobnego mieszczaństwa drogę do dalszej nauki⁴⁷. Reakcją caratu na powstanie listopadowe było przygotowanie reformy szkolnictwa w Królestwie Polskim. W Petersburgu opracowano projekt nowej ustawy, do którego poprawki wniosła Rada Administracyjna, postulujące m.in. wzmocnienie roli języka rosyjskiego. W myśl tej ustawy, zatwierdzonej przez cesarza w lipcu 1833 r., władzę zwierzchnią nad oświatą w Królestwie Polskim miała sprawować Rada Wychowania Publicznego, którą kierował dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (KRSWDiOP). *Ustawa dla gimnazjów, szkół obwodowych i elementarnych, czyli parafialnych w Królestwie Polskim* objęła całe szkolnictwo, choć najszerzej precyzowała zasady funkcjonowania szkolnictwa elementarnego. Szkoły elementarne miały być zakładane tam, gdzie fundusz dobrowolnych składek wystarczał na pokrycie 2/3 potrzebnych wydatków, natomiast pozostałe koszty miały być pokrywane ze skarbu Królestwa⁴⁸. Ustawa miała uporządkować istniejące szkoły i utworzyć szkoły wyznaniowe. Na wniosek KRSWDiOP, aby zapewnić szkołom byt, Rada Administracyjna uznała w styczniu 1834 r. składkę szkolną za obowiązkową, tam gdzie szkoły elementarne już funkcjonowały⁴⁹.

W Wierzbniku kolejna długa przerwa w funkcjonowaniu szkoły nastąpiła w latach 1830–1833. Spowodowana była powstaniem listopadowym, ale także oporem mieszkańców, którzy wnosili prośby do władz szkolnych, aby zwolnić ich z płacenia składki za czas, kiedy nauka się nie odbywała. Prosilili

⁴⁶ Iwan Paskiewicz był namiestnikiem w latach 1832–1856. Z. Bania, T. Jaroszewski, *Pałac Rady Ministrów*, Warszawa 1980, s. 121.

⁴⁷ P. Sławiński, *op. cit.*, s. 28.

⁴⁸ W. Caban, *op. cit.*, s. 56–57.

⁴⁹ P. Sławiński, *op. cit.*, s. 29.

jednocześnie, żeby szkoły w ogóle nie reaktywować⁵⁰. Wskutek działań dozoru szkolnego, mimo niechęci mieszkańców, ponownie uruchomiono szkołę, a na stanowisko nauczyciela został przyjęty 24 stycznia 1833 r. Feliks Połomski, który pracę rozpoczął 27 kwietnia 1833 r.. Nowo mianowany nauczyciel miał 51 lat, był żonaty i pochodził z guberni sandomierskiej. Wywodził się ze stanu mieszczańskiego i był wyznania rzymskokatolickiego. W szkolnictwie pracował 8 lat, ukończył szkołę obwodową w Wąchocku, a jego uposażenie roczne w Wierzbniku wyniosło 400 zł⁵¹. Nowy nauczyciel miał bardzo trudne zadanie, bowiem towarzyszyła mu niechęć mieszkańców oraz wnikliwy nadzór władz carskich. F. Połomski włożył wiele pracy i wysiłku, aby stopniowo przekonać mieszkańców do potrzeby istnienia szkoły i korzyści płynących z nauki. W r. szk. 1833/1834 uczęszczało do szkoły 23 uczniów, w tym 15 chłopców i 8 dziewczynek. Udało się również dozorowi szkolnemu wypracować projekt budżetu szkoły elementarnej, opierając go na składce mieszkańców Wierzbnika. Dochód wyniósł 365 zł, w tym pensja nauczyciela 325 zł i opłata za lokal 40 zł. W następnych latach budżet był stopniowo zwiększany, głównie ze względu na potrzeby szkolne: przybory, papier, książki na nagrody, ławki, szafki, itp. Budżet w r. szk. 1836/1837 wynosił 440 zł, a już w r. 1840/1841 wzrósł do wysokości 700 zł. Jego poszczególne składniki przedstawia tabela nr 2.

Tab. 2. Projekt budżetu szkoły elementarnej w Wierzbniku na r. szk. 1840/1841

Przychód w złotych		Rozchód w złotych	
Z kasy miejskiej	200	Pensja nauczyciela	500
Ze składek stowarzyszonych mieszkańców	500	Lokal szkolny	120
–	–	Sprzęt, przybory szkolne i nagrody dla dzieci	20
–	–	Opał na zimę	25
–	–	Do dyspozycji	35
Łączna kwota	700	Łączna kwota	700

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1739, k. 127–128.

Budżet składał się ze stałych elementów po stronie przychodów, mianowicie źródłem finansowania były składki zrzeszonych, czyli mieszkańców miasteczka, i dopłata z kasy miejskiej. Po stronie wydatków największą część kosztów pochłaniało wynagrodzenie nauczyciela, następnie zapłata za lokal szkolny, który był wynajmowany na zasadzie kontraktu podpisanego z jednym z mieszkańców Wierzbnika.

⁵⁰ APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, k. 234; sygn. 2/1739, k. 200.

⁵¹ APR, zesp. 123, sygn. 2/1738, k. 213–214; *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe*, oprac. K. Poznański, Warszawa 1993, s. 346.

W ramach reorganizacji administracji państwowej w 1833 r. powołano wspomnianą wcześniej Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego oraz Radę Wychowania Publicznego jako główną zwierzchność szkolną. Natomiast w rządach gubernialnych w miejsce komisji wojewódzkich powołano wydziały spraw wewnętrznych i oświecenia publicznego i to właśnie im podlegało szkolnictwo⁵². W grudniu 1839 r. w miejsce KRSWDiOP powołano Warszawski Okręg Naukowy (WON), na czele z kuratorem podległym Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Sankt Petersburgu⁵³. Tym samym zniesiono odrębność szkolnictwa polskiego. Oficjalnie tłumaczono to chęcią umożliwienia młodzieży uczącej się w polskich gimnazjach wstępować do rosyjskich wyższych uczelni. W rzeczywistości jednak chodziło o ujednoczenie szkolnictwa polskiego z rosyjskim pod względem celów, organizacji i systemów wychowania. To m.in. wprowadzała kolejna regulacja prawna z 1840 r. ministra Siergieja Uwarowa – *Ustawa dla gimnazjów, szkół obwodowych i elementarnych Okręgu Naukowego Warszawskiego*⁵⁴.

W Wierzbniku szkoła elementarna działała nadal, mimo że budżet przez wiele lat pozostawał tylko projektem, zwłaszcza w dziedzinie wydatków na wynagrodzenie dla nauczycieli, którzy ze swoich pensji zmuszeni byli pokrywać koszty funkcjonowania szkoły. Mimo tych przeciwności i trudności F. Połomski przepracował w Wierzbniku prawie osiem lat, do końca 1840 r. Zwiększyła się również liczba uczniów. W r. szk. 1840/1841 uczęszczało do szkoły już 39 uczniów, w tym 20 chłopców i 19 dziewcząt. F. Połomski został przez władze szkolne przeniesiony do innej guberni, a na jego miejsce jeszcze w grudniu 1840 r. oddelegowany został Jan Thierbach. Jednak w Wierzbniku pracował bardzo krótko, ponieważ 5 maja 1841 r. zniknął z miasteczka i ślad po nim zaginął. W tej sprawie zostało przeprowadzone śledztwo, które wykazało, że J. Thierbach raczej swobodnie podchodził do swoich obowiązków, a w prowadzeniu lekcji zastępowała go siostra⁵⁵. Kolejnym nauczycielem był Jan Białecki, który rozpoczął pracę dopiero 21 września 1841 r., tak więc nastąpiła kolejna przerwa w pracy szkoły, która trwała kilka miesięcy. W jej budżecie, określanym już w rublach, pojawiła się nowa pozycja w dziale rozchodu, mianowicie opłata za stróża szkolnego. Do jego obowiązków należało m.in. rąbanie drewna, palenie w piecu i dbanie o lokal. Szczegóły projektu budżetu przedstawia tabela nr 3.

⁵² A. Massalski, J. Orzechowski, *Administracja i ustroj szkolny na Kielecczyźnie (1773–1950)*, „Biuletyn Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1975, t. 12, z. 3/4, s. 9–10.

⁵³ A. Massalski, E. Kula, *Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845–1850. Protokoły posiedzeń*, t. 1 *Lata 1845–1846*, Łódź–Kielce 2015, s. 11–12.

⁵⁴ APR, zesp. 123, Generalia [2], sygn. 251, Pismo kuratora ONW do RDS z 13/25 XI 1847, nr 9851.

⁵⁵ APR, zesp. 123, sygn. 2/1739, k. 95; A. Stępniewski, *op. cit.*, s. 267.

Tab. 3. Projekt budżetu szkoły elementarnej w Wierzbniku na r. szk.1841/1842

Przychody w rb.		Wydatki w rb.	
Z kasy miejskiej	30	Płaca nauczyciela	75
Ze składek miejskich (składki stowarzyszonych mieszkańców)	75	Na wynajem lokalu	18
-	-	Na materiały piśmienne i drobne wydatki (papier, atrament, kreda, nagrody dla dzieci...)	3
-	-	Opał na zimę	3,75
-	-	Na stróża szkolnego	4
-	-	Fundusz do dyspozycji	1,25
Łączna kwota	105	Łączna kwota	105

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1739, k. 119–123.

W przeliczeniu na złotówki budżet opiewał na kwotę 700 zł, a jego poszczególne składniki, zwłaszcza po stronie przychodu, były tej samej wysokości co budżet z poprzedniego roku. Tak też było w ciągu kolejnych kilku lat. W wykazie z listopada 1844 r. po stronie przychodów i wydatków nic się nie zmieniło. Z innych dostępnych źródeł wynika, że w Wierzbniku mieszkało wówczas 564 osób, w tym 469 wyznania rzymskokatolickiego i 95 wyznania mojżeszowego, ale składkę na szkołę płaciło tylko 115 stowarzyszonych wyznania chrześcijańskiego⁵⁶.

W 1849 r. została założona biblioteka szkolna, o czym świadczy nowy wpis w projekcie *Etatu, dochodach i wydatkach funduszów Szkołki Szkolnej w Wierzbniku*. Poza stałymi pozycjami w wydatkach pojawia się wpis „Na książki dla Biblioteki Szkolnej”, z przeznaczoną na to kwotą jednego rubla. Cały budżet wynosił wówczas 106,52 rb.⁵⁷

Jak wspomniano, w latach czterdziestych XIX w., zaledwie 115 mieszkańców Wierzbnika należało do towarzystwa szkolnego. Przy tak małej liczbie osób składka szkolna była dla nich dużym obciążeniem⁵⁸. W następnych latach sytuacja nie wyglądała lepiej, gdyż mieszkańców ubywało i władze miasta szukały sposobu na obniżenie kosztów. Co pewien czas składano podania do Rządu Gubernialnego z prośbą o dofinansowanie szkoły i obniżenie składki. Oszczędności próbowano uzyskać, zatrudniając nauczyciela z niższymi kwalifikacjami. W 1855 r. postanowiono, że wynagrodzenie nauczyciela będzie wynosiło 45 rb. zamiast należnych 75 rb.⁵⁹ Obniżenie wynagrodzenia spowodowało, że dotychczasowy nauczyciel Józef Mszancki, który prowadził szkołę wierzbnicką od 1847 r., został przeniesiony do Odrzywołu w powiecie opoczyńskim. Religii

⁵⁶ APR, zesp. 123, sygn. 2/1739, k. 198–200.

⁵⁷ Ibidem, k. 327.

⁵⁸ Ibidem, k. 198.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 2/2704, k. nlb.

uczył od 1852 r. ks. Piotr Dymitr, który był wówczas komendarzem w parafii wierzbnickiej⁶⁰. Na miejsce J. Mszaneckiego zatrudniono dotychczasowego pomocnika nauczyciela szkoły elementarnej w Staszowie, Jana Leśniewskiego. Nauka jednak nie trwała długo i wkrótce szkoła przestała funkcjonować z braku nauczyciela, który chciałby pracować za tak niskie wynagrodzenie.

Działalność szkoły, mimo licznych przerw, wpływała jednak na postęp w rozwoju intelektualnym mieszkańców. Kilkudziesięcioletnia praca nauczycieli zaczęła przynosić widoczne efekty, w czym leży ogromna zasługa pedagogów oddanych swojej misji. Wieloletnia niechętna postawa mieszkańców Wierzbnika wobec szkoły uległa w drugiej połowie XIX w. definitywnej zmianie, bowiem petycję z 1857 r. do władz oświatowych z prośbą o likwidację szkoły podpisało jedynie 11 członków stowarzyszenia szkolnego, a większość była przeciwna likwidacji. Niestety, z powodu braku wystarczającego finansowania szkoła została zamknięta i nie działała do 1860 r.⁶¹

Dopiero 27 listopada 1860 r. udało się reaktywować szkołę. Zatrudniony został nauczyciel Aleksander Niewiarowski, z pensją 45 rb. i bez prawa do emerytury. Wówczas naukę pobierało 35 uczniów⁶². W poniższej tabeli zestawione zostały okresy funkcjonowania szkoły, przerwy w jej pracy oraz zmiany na stanowisku nauczyciela w wierzbnickiej placówce.

Tab. 4. Wykaz nauczycieli szkoły elementarnej w Wierzbniku za lata 1830–1865

Lp.	Nazwisko nauczyciela	Lata pracy	Uwagi
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	XI 1830 – 23 IV 1833	Przerwa trwała ponad dwa lata
1.	Feliks Połomski	24 I 1833 – XII 1840	Pracę rozpoczął 27 IV 1833
2.	Jan Thierbach	XII 1840 – V 1841	
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	V– IX 1841	
3..	Jan Białecki	21 IX 1841 – ?1847	
4.	Józef Mszanecki	XII 1847 – ?1855	
5.	Jan Leśniewski	VII 1855 – ?1855	Pracował kilka miesięcy
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	1855 – 1860	Przerwa trwała pięć lat
6.	Aleksander Niewiarowski	27 XI 1860 – XI 1865	
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	XII 1865 – VIII 1866	

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/2704, Spis wyposażenia szkoły po zakończeniu pracy Niewiarowskiego, k. 30; ibidem, sygn. 1738, k. 283–284; ibidem, sygn. 4/2234, 4/2305, 4/2413 (1147), 4/2316, Akta personalne nauczycieli.

⁶⁰ Komendarz (łac. *Comendarius*) – duchowny, administrator parafii, zarządzający parafią bez instalacji kanonicznej w sferze ekonomicznej i duszpasterskiej, przydzielony właściwemu proboszczowi na wypadek jego niedyspozycji zdrowotnej, nieobecności w parafii lub jej wakat. Ks. Piotr Dymitr był od 1852 r. komendarzem, a od 1859 r. do 1872 r. proboszczem parafii Św. Trójcy w Wierzbniku. B. Stanaszek, R. Nowakowski, *op. cit.*, t. 1, s. 184.

⁶¹ M. Banaszek, *op. cit.*, s. 82.

⁶² Ibidem, s. 83.

W dalszym ciągu utrzymywała się duża fluktuacja kadry nauczycielskiej, choć już zdecydowanie mniejsza niż w poprzednich latach. Na przestrzeni 36 lat pracowało w Wierzbniku sześciu nauczycieli. Przerwa w funkcjonowaniu szkoły trwała łącznie prawie 9 lat (8 lat i 7 miesięcy). Biorąc takie dane pod uwagę, należy stwierdzić, że średnio zmiana nauczycieli następowała co 4 lata i 3 miesiące. Niestety, w dalszym ciągu dość długie były okresy bez nauki, spowodowane brakiem nauczyciela. Niewątpliwie przekładało się to negatywnie na poziom wykształcenia mieszkańców Wierzbnika.

Schyłek okresu międzypowstaniowego, zwany „odwilżą posewastopolską” charakteryzował się złagodzeniem kursu polityki Rosji, także w stosunku do Królestwa Polskiego. Ukoronowaniem działań liberalizacyjnych było przywrócenie polskich władz oświatowych i zgoda na wprowadzenie w 1862 r. *Ustawy o wychowaniu publicznym* w Królestwie Polskim, przygotowanej z inicjatywy Aleksandra Wielopolskiego⁶³. W polskiej literaturze historyczno-oświatowej istotę tej reformy określa się mianem repolonizacji szkolnictwa⁶⁴. Ustawa miała na celu zniesienie rosyjskich zasad organizacyjnych szkolnictwa i nadawała mu polski charakter. Ułatwiała zakładanie szkół elementarnych, bowiem jedynym warunkiem było zawiadomienie urzędu gubernialnego. W programach szkolnych położono nacisk na naukę języka polskiego i rugowano ze szkół język rosyjski⁶⁵.

4. Szkolnictwo w Wierzbniku po powstaniu styczniowym

W związku z wybuchem powstania styczniowego nie udało się wprowadzić wszystkich zapisów ustawy z 20 maja 1862 r., a jego klęska przyczyniła się do powrotu do polityki represji. Oznaczało to także likwidację autonomii oświaty Królestwa Polskiego. Stopniowo w szkołach zmieniano programy nauczania oraz wprowadzano język rosyjski jako wykładowy. W lipcu 1863 r. Aleksander Wielopolski został urlopowany z funkcji naczelnika zarządu cywilnego, a swoje stanowiska opuścili również jego współpracownicy. Nastąpiła depolonizacja administracji resortu oświaty, dążono bowiem do unifikacji Królestwa z Cesarstwem⁶⁶. W 1867 r. zlikwidowano Komisję Rządową Oświecenia Publicznego, a na jej miejsce powstał ponownie Warszawski Okręg Naukowy, podległy ministerstwu w Petersburgu. Funkcję kuratora WON objął były kurator Kijowskiego Okręgu Naukowego, Fiodor Fiodorowicz Witte (1867–1879), a następnie osławiony Alek-

⁶³ R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982, s. 18–25.

⁶⁴ J. Schiller-Walicka, *Obraz relacji polsko-rosyjskich na przykładzie historii wychowania w Królestwie Polskim w XIX w.* „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, z. 7, s. 25.

⁶⁵ P. Sławiński, *op. cit.*, s. 30.

⁶⁶ E. Kula, *Rodzinnie i intelektualne środowisko ostatniego kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego Iwana Anatoljewicza Kurakina (1874–1950)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, t. XIX (3), s. 33.

sandr Lwowicz Apuchtin (1879–1897), znany ze swej wrogości wobec Polaków. Królestwo Polskie zostało podzielone na 10 dyrekcji naukowych, następnie nazwanych szkolnymi. Podział ten utrzymał się do wybuchu I wojny światowej. Na czele dyrekcji naukowych początkowo stali dyrektorzy, przemianowani *Ustawą o Warszawskim Okręgu Naukowym* z 15 maja 1867 r. na naczelników dyrekcji naukowych. Byli oni mianowani przez kuratora WON i stanowiska te obsadzone były wyłącznie Rosjanami. Zasięg dyrekcji szkolnych pokrywał się z terytorium nowo powstałych w 1867 r. guberni⁶⁷. Wierzbnik znajdował się w obrębie Dyrekcji Szkolnej w Radomiu (DSR). Szkoły zostały wyłączone spod kurateli opiekunów i oddane pod opiekę burmistrzów. Jako ostatni w Wierzbniku funkcję opiekuna sprawował od 1856 r. miejscowy proboszcz ks. Piotr Dymitr. Nie zmieniły się zasady finansowania szkół i nadal ciężar ich utrzymania spoczywał na mieszkańcach miast i wsi.

Pierwsze decyzje naczelników dyrekcji szkolnych dotyczyły wcielenia w życie ustawy z 11 września 1864 r. o szkołach początkowych w Królestwie Polskim. Według jej zapisów szkoły elementarne otrzymały nazwę szkół początkowych i dzieliły się na gminne (dla jednej lub kilku gmin) i wioskowe, które przeznaczone były dla jednej wioski.

W Wierzbniku nauczyciel A. Niewiarowski pracował do końca listopada 1865 r., ucząc w r. szk. 1864/1865 46 uczniów⁶⁸. Niestety, do końca roku szkolnego dotrwało tylko sześciu z nich, bowiem pozostali uczniowie w trakcie roku zaprzestali edukacji. W przeważającej większości uczniowie wywodzili się ze środowiska miejskiego, tylko czterech uczniów było dziećmi urzędników. Przeważało wyznanie rzymskokatolickie, dwoje uczniów było religii mojżeszowej. Szczegółowy stan liczbowy w rozbiciu na poszczególne oddziały zawiera tabela nr 5.

Tab. 5. Wykaz uczniów szkoły elementarnej w Wierzbniku w r. szk. 1864/1865

Nazwa oddziału	Stan liczbowy rozpoczynających naukę		Stan liczbowy kończących naukę	
	chłopców	dziewczynek	chłopców	dziewczynek
I początkujący	8	6	1	0
II postępujący	8	7	2	0
III doskonalący	12	5	2	1
Razem	28	18	5	1
Łącznie	46		6	

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1704, *Raport o stanie Szkoły Elementarnej w Mieście Rządowym Wierzbniku za rok szkolny 1864/1865*, k. 9.

⁶⁷ T. Koba-Ryszewska, *op. cit.*, s. 17.

⁶⁸ APR, zesp. 123, sygn. 2/1704, *Protokół z 15/27 września 1865 r.*, k. 23–24; ibidem, *Wykaz dotyczący przekazania dokumentów i sprzętu Szkoły Elementarnej w Wierzbniku opiekunowi szkoły ks. Dymitrowi przez nauczyciela Aleksandra Niewiarowskiego oraz dokument dotyczący wydanych bezpłatnych książek dla najuboższych uczniów*, k. 30.

Kolejny nauczyciel został zatrudniony w sierpniu 1866 r., po otrzymaniu przez szkołę zasiłku w wysokości 20 rb. od Komisji Rządowej. Był nim Ksawery Fiutowski, pochodzący z Wąchocka. K. Fiutowski był wyznania rzymskokatolickiego, urodził się 13 listopada 1843 r. Nauki pobierał w Sandomierzu, następnie w Gimnazjum w Radomiu, tam też złożył egzamin na nauczyciela 21 sierpnia 1866 r. Z chwilą podjęcia pracy w Wierzbniku miał dwuletni staż pracy nauczycielskiej⁶⁹. Uposażenie nauczyciela wynosiło wówczas 90 rb., z czego potrącano 6% do kasy powiatu opatowskiego na składkę emerytalną, ponieważ w tym czasie była to już szkoła stała. Uczniów nie było dużo, łącznie naukę pobierały 34 osoby, jednak do końca roku dotrwało tylko 12 uczniów⁷⁰. Program nauczania szkoły elementarnej w latach sześćdziesiątych XIX w. obejmował poznawanie liter i ich składanie, ćwiczenia w czytaniu i pisaniu w języku polskim, rosyjskim i łacińskim oraz cztery pierwsze działania arytmetyczne, naukę obyczajową i katechizm. Uczniowie mieli również zajęcia z robót ręcznych. Dzieci uczyły się 5 godzin dziennie, nauka rozpoczynała się i kończyła modlitwą. Do obowiązków uczniowskich należało regularne uczęszczanie do kościoła, za wyjątkiem dużych mrozów. Na zakończenie roku szkolnego w czerwcu odbywał się egzamin w obecności burmistrza miasta Wierzbnika, który był jednocześnie opiekunem szkoły, oraz miejscowego proboszcza i innych gości⁷¹.

Nieliczny był zbiór biblioteczny szkoły, który składał się m.in. z takich książek jak: *Metody do nauczania języka rosyjskiego* Wasilija (Bazylego) Andriejewicza Ertela, *Krótki zbiór wiadomości dla dzieci, które początkowe nauki ukończyły*, *Historii Starego i Nowego Testamentu*, *Książki Początkowej*, *Książki rosyjskiej dla wprawy w czytanie*, *Wypisy z pisarzy polskich zawierające po większej części przedmioty realne*, cz. I Maksymiliana Łyszkowskiego, *Arytmetyki* Wiśniewskiego, *Geografii* Nikołaja Pawliszczewa, *Gramatyki ruskiej*, *Gramatyki polskiej* Teodozego Sierocińskiego, *Elementarza dla dzieci wiejskich*, *Alfabetu ruchowego*, *Poradnika dla niewiast wiejskich*, *Książeczki o pijaństwie, zgubie i nędzy włościan*, *Czytelni Niedzielnej z 1862 r.*, *Wzorów kaligraficznych*, *Broszury czyli informacji dla nauczycieli i cyrkularzy*⁷².

⁶⁹ Ibidem, sygn. 2/2704 *Protokół wyboru na nauczyciela Szkoły Elementarnej miasta Wierzbnik z dnia 9/21 sierpnia 1866 r.*, k. 157; ibidem, *Wykaz obejmujący wiadomości o nauczycielu Szkoły Elementarnej w Mieście Wierzbniku za rok szkolny 1867/68*, k. nłb.

⁷⁰ Ibidem, *Protokół wyboru nauczyciela Szkoły Elementarnej w Wierzbniku Ksawerego Fiutowskiego z dnia 9/21 sierpnia 1866 r.*, k. 157.

⁷¹ Ibidem, *Raport o stanie Szkoły Elementarnej w Mieście Rządowym w Powiecie Opatowskim Guberni Radomskiej w domu prywatnym pod nr 76 egzystujący za rok szkolny 1864/65 uformowany*, k. 9.

⁷² Ibidem.

Nauczyciel K. Fiutowski został przeniesiony w 1867 r. do Nietuliska, a na jego miejsce został skierowany Roman Brojerski, który pracował w miasteczku do stycznia 1870 r. Naukę pobierało 36 uczniów, w tym 26 chłopców i 10 dziewcząt, natomiast uposażenie nauczyciela pozostało bez zmian⁷³. Rotacja na stanowisku wierzbnickiego nauczyciela była nadal bardzo duża, czego powodem były zarówno osobiste problemy nauczycieli, jak i niezadowolenie mieszkańców⁷⁴.

Poziom przygotowania metodycznego nauczycieli i stan ich wiedzy był bardzo zróżnicowany. Szkoła nie oferowała wysokiego uposażenia, stąd też zdolniejsi pedagodzy zabiegali o korzystniejsze kontrakty w dużych miastach.

W miarę upływu czasu mieszkańcy miasteczka dostrzegli potrzebę poprawy warunków nauki dla swoich dzieci. We wrześniu 1866 r. odbyła się w magistracie Wierzbnika wspólna narada obywateli miasta i honorowych ławników, której przedmiotem była budowa budynku na potrzeby szkoły oraz mieszkania dla nauczyciela z funduszy zebranych przez magistrat miasta i zdeponowanych w Banku Polskim. Zgromadzona suma była znaczna, wynosiła bowiem 4974 rb. Jak pokazuje protokół z narady, poziom wykształcenia nawet członków elity miasta był bardzo niski, gdyż na 12 osób w nim wymienionych, imiennie podpisały się tylko trzy, pozostali zaś postawili krzyżyki⁷⁵. Niestety, plan budowy szkoły nie został zrealizowany i uczniowie nadal uczyli się w wynajmowanych domach.

Wierzbnik utracił prawa miejskie w 1869 r. i odtąd w aktach szkoły nie występują już nazwy: magistrat, burmistrz, natomiast pojawiają się gmina, osada i wójt. Budżet szkoły na 1871 r. wynosił 159 rb., w tym ze składek zrzeszonych mieszkańców uzyskano kwotę 76 rb. i 83 rb. z procentu od kapitału ulokowanego w Banku Polskim⁷⁶.

Dnia 1 października 1872 r. do pracy w szkole został przyjęty Józef Błaszczyński, urodzony w Gowarczowie. Pracował do 16 kwietnia 1874 r., a następnie został przeniesiony do Skarżyska Kościelnego. Natomiast od listopada 1872 r. religii uczył ks. Szczepan Pindakiewicz, który objął 28 listopada tego

⁷³ Ibidem, sygn. 2/2705, *Wykaz ilościowy uczących się w elementarnej szkole przedmieścia Wierzbnik powiatu ilżckiego, Nr 3512/1870*; sygn. 2704, Pokwitowania wypłaty pensji za październik, listopad i grudzień z 1/13 stycznia 1870 r., k. 450.

⁷⁴ Roman Brojerski musiał opuścić posadę nauczyciela ze względu na konflikt między nim a żoną nauczyciela z Michałowa, Józefa Tomalskiego, Anielą. Ibidem, sygn. 2/2705, Protokół przesłuchania świadków, k. nlb.

⁷⁵ Ibidem, sygn. 2/2704, *Protokół Narady o wystawienie domu i pomieszczenia dla nauczyciela w mieście Wierzbniku z dnia 15/27 września 1866 r.*, k. 169–170.

⁷⁶ Ibidem, sygn. 2/2705, *Protokół z dnia 19/31 marca 1871 r. uchwały mieszkańców osady Wierzbnik w interesie funduszu na utrzymanie Szkołki Elementarnej w tejże osadzie na rok 1871*, k. nlb.

roku administrację parafii w Wierzbniku⁷⁷. Z kolei od 28 czerwca 1875 r. parafią administrował Bernardyn Iżyłowski, który zastąpił poprzednika również w prowadzeniu lekcji religii w wierzbnińskiej szkole⁷⁸. Na miejsce nauczyciela J. Błaszczyńskiego przybył z Niekłania Józef Dudziński, który pracował w Wierzbniku do 1876 r. Wówczas powrócono także do koncepcji budowy siedziby szkoły, zwłaszcza że zgromadzona w Banku Polskim kwota na to w zupełności wystarczała. Wzniesieniem budynku zajął się miejscowy przedsiębiorca Tadeusz Nowakowski, który za sumę 1424 rb. wybudował w Wierzbniku zlokalizowany naprzeciwko kościoła Św. Trójcy pierwszy budynek przeznaczony na szkołę. Wówczas, w r. szk. 1874/1875, do szkoły uczęszczało 71 uczniów, w tym 39 chłopców i 32 dziewczęta. Niestety, budynek szkoły nie był starannie wykonany. W sprawozdaniu z 1883 r., czyli zaledwie po ośmiu latach, napisano: „Ściany nieotynkowane, tylko pomazane gliną, sala nieodpowiednia, wilgoć, brak wentylacji, okna na głucho zabite, wejście bezpośrednio z podwórza do sali. Brak szatni. Budynki gospodarcze w lepszym stanie niż sala szkolna. Brak ustępów dla dzieci, ustęp dla nauczycieli bez drzwi”⁷⁹.

Kolejna zmiana na stanowisku nauczyciela szkoły początkowej w Wierzbniku nastąpiła 16 lipca 1876 r. Wówczas posadę objął Aleksander Tryburczyk, jednak jeszcze w tym samym roku zmienił go Józef Misiecki, przybyły z Koprzywnicy⁸⁰. Pracował krótko w wierzbnińskiej placówce szkolnej, gdyż w 1877 r. podjął pracę w szkole w Starachowicach, a jego miejsce zajął Antoni Martysz. Był on wymagającym i zaangażowanym nauczycielem, który bardzo krytycznie oceniał stan wiedzy uczniów. W swoich pismach kierowanych do Dyrekcji Szkolnej w Radomiu przedstawiał postulaty przedłużenia czasu nauki z 5 do 7 miesięcy w roku, a za nieusprawiedliwioną nieobecność uczniów doradzał stosowanie kar wobec rodziców. Nie podobało się to rodzicom i władzom szkolnym. Te nieporozumienia doprowadziły do tego, że A. Martysz został zwolniony z posady 1 października 1878 r.⁸¹

Na jego miejsce została zatrudniona pierwsza w historii wierzbnińskiej szkoły kobieta – Antonina Różycka, przeniesiona z Żarnowca w powiecie opoczyńskim. Pracę rozpoczęła 5 listopada 1878 r. Co prawda zatrudniona została od 1 listopada, ale w tym terminie nie udało się zebrać odpowiedniej liczby uczniów – takie wyjaśnienia A. Różycka złożyła w raporcie do DSR z 17 listopa-

⁷⁷ B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX*, t. 3 M-R, Sandomierz 2017, s. 164.

⁷⁸ Ibidem, t. 2, s. 18.

⁷⁹ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 59.

⁸⁰ APR, zesp. 123, sygn. 2/2705, Dokumenty dotyczące pracy nauczycieli w szkole w Wierzbniku, k. nlb.

⁸¹ A. Stępniewski, *op. cit.*, s. 279.

da 1881 r.⁸² Była ona bardzo dobrą nauczycielką, cenioną przez mieszkańców i władze szkolne. Jednak ze względu na zły stan zdrowia, w listopadzie 1881 r. zrezygnowała z posady. W r. szk. 1880/1881 do szkoły uczęszczało 66 uczniów, w tym 41 chłopców i 25 dziewcząt. Religii uczył ks. Paweł Kołda, który 1 kwietnia 1881 r. został administratorem parafii Św. Trójcy w Wierzbniku⁸³.

Niektórzy nauczyciele wyróżniali się postawą patriotyczną i dużą wiedzą oraz doświadczeniem dydaktycznym. Praca nauczycieli – patriotów i społeczników – była trudna, a nawet niebezpieczna ze względu na politykę oświatową i rusyfikację prowadzoną na polecenie caratu. Wszyscy nauczyciele przystępujący po raz pierwszy do pracy zmuszani byli do składania deklaracji wymagającej od nich bezwzględного posłuszeństwa i lojalności wobec rządu carskiego⁸⁴.

Z biegiem lat ukształtowało się u większości mieszkańców Wierzbnika głębokie przekonanie o korzyściach płynących z oświaty. Mieszczanie byli coraz bardziej świadomi roli edukacji, doceniali pracę nauczycieli i widzieli potrzebę funkcjonowania szkoły. Dostrzegali rangę wykształcenia, które było furtką do poprawy egzystencji, a tym samym lepszego życia. Przerwy w funkcjonowaniu szkoły stawały się coraz rzadsze, a jeśli się zdarzały, były bardzo krótkie. W dalszym ciągu występowała duża fluktuacja kadry, ale zmiany w odróżnieniu od lat poprzednich następowały szybko i sprawnie, więc praktycznie nauczyciele zastępowali jeden drugiego. Takim przykładem jest kolejna nauczycielka Maria Borkowska, druga kobieta pracująca w szkole w Wierzbniku. M. Borkowska rozpoczęła pracę 22 listopada 1881 r. W tym czasie naukę pobierało 65 dzieci⁸⁵. Cieszyła się bardzo dużym uznaniem społeczności wierzbnickiej. Zarówno wójt gminy, jak i mieszkańcy byli z jej pracy zadowoleni, o czym świadczy fakt ich sprzeciwu (niestety bezskutecznego) wobec jej przeniesienia. Na miejsce

⁸² APR, zesp. 123, sygn. 2/1741, Raport do DSR z 17 XI 1881, nr 4611, k. nlb.

⁸³ B. Stanaszek, R. Nowakowski, *op. cit.*, t. 2, s. 105.

⁸⁴ Świadczy o tym następujący jej fragment: „Nie będę w młodzieży, nauce i dozorowi memu powierzonej, w żadnym względzie osłabiać zasad moralności, religii, wyznań, miłości dla rodziców i nauczycieli, uległości i uszanowania dla władz i postanowień rządowych oraz przywiązania do Tronu, owszem wszelkiego dołożę starania, abym te zasady w sercach młodzieży zatwierdził i ugruntował. Dalekim będę od udzielania dzieciom szkodliwych i zgubnych wyobrażeń liberalizmu lub jakichkolwiek zasad tajnych towarzystw. Nadto nie będę nakłaniał do przyjmowania obcych zwyczajów i obyczajów do zamiłowania czego bądź cudzoziemskiego, ani ich nauczał czegokolwiek przeciwnego postanowieniom lub korzyściom rosyjskiego Tronu i Rządu. Słowem obowiązuję się i uroczystie przyrzekam, to tylko powierzonej mi młodzieży i w takim duchu przedstawiać i wykladać, co Rząd przepisał, wskazał i dozwolił. W przeciwnym razie poddam się, jako działający przeciw zamiarom i postanowieniom rządowym, najsurowszej odpowiedzialności, za polityczne przekroczenia przepisanej”. APR, zesp. 123, sygn. 4/1950, Akta osobowe nauczyciela Józefa Błaszczyńskiego, k. nlb.

⁸⁵ Ibidem, sygn. 2/1741, Raport nauczyciela Marii Borkowskiej do DSR o rozpoczęciu pracy z 22 XI 1881, nr 4303, k. nlb.

Borkowskiej przybył nauczyciel z Tarłowa, Antoni Witkowski. Pracę rozpoczął 1 października 1882 r., o czym poinformował DSR w raporcie 18 października. Ponadto zawiadamiał, że poprzednia nauczycielka przekazała mu kwotę 5 rs do wykorzystania na cele szkolne⁸⁶. A. Witkowski pracował wyjątkowo krótko w Wierzbniku, bo już w grudniu został zastąpiony przez Aleksandra Steblewskiego, kancelistę Dyrekcji Szkolnej w Radomiu. Po ponad roku pracy, w maju 1884 r. zastąpił go na tym stanowisku Jakub Rybicki z Jasiénca⁸⁷.

Na całym obszarze zaboru rosyjskiego rusyfikacja stopniowo postępowała. W okresie sprawowania zwierzchnictwa nad szkolnictwem w latach 1879–1897 przez kuratora Apuchtina w języku polskim nauczana była tylko religia i język polski. Nastąpił także spadek liczby szkół, pociągający za sobą wzrost poziomu analfabetyzmu. Władze szkolne liberalnie podchodziły do opuszczania zajęć lekcyjnych, a nawet do niepodejmowania nauki.

W Wierzbniku funkcjonowanie szkoły było kontrolowane najczęściej przez naczelnika lub inspektora DSR. Inspekcje były niezapowiedziane. Jedną z takich wizytacji w 1884 r. miała miejsce w niedzielę i nauczycielowi udało się zwołać większość uczniów, około 51 dzieci. Uczniowie nie umieli wymienić władców Rosji, a na pytanie, w jakim kraju żyją, odpowiedzieli ku zgorzeniu naczelnika, że w Polsce, ale za to pięknie śpiewały, a w szkole panował ład i porządek. Kontrolujący pozytywnie ocenił pracę nauczyciela i nakazał wójtowi wypłacić mu nagrodę w wysokości 30 rb. Niestety, nie doszło to do skutku, ponieważ wójt nie mógł wydatkować środków finansowych bez zgody 2/3 mieszkańców uprawnionych do głosowania, a takiej zgody nie uzyskał.

Dwa lata później, w styczniu 1887 r. Rybickiego zastąpił na stanowisku nauczyciela wierzbnickiego Władysław Tusiewicz, który poprzednio uczył w Jasiénca. W raporcie do DSR z 24 stycznia poinformował o przejęciu majątku szkolnego i rozpoczęciu pracy⁸⁸. Tusiewicz pracował do początku 1891 r., bowiem 13 lutego zastąpił go Antoni Laskowski. Był on nauczycielem zaangażowanym w kształcenie dzieci i ich rozwój. W jednym z pism kierowanych do DSR, datowanym 1 listopada 1893 r., przedstawił swoje uwagi dotyczące procesu nauczania. Uważał, że dzieci, ucząc się języka rosyjskiego i polskiego powinny oprócz tradycyjnej metody równolegle stosować metodę dźwiękową, zwracając uwagę na różnice i podobieństwa liter, a także słów rosyjskich i polskich. Nauka każdego przedmiotu powinna odbywać się pogładowo. Był prze-

⁸⁶ Ibidem, Raport nauczyciela A. Witkowskiego do DSR o rozpoczęciu pracy z 18 X 1882, nr 826, k. nlb.

⁸⁷ Ibidem, Raport nauczyciela A. Rybickiego do DSR o rozpoczęciu pracy z 12 V 1884, nr 2837, k. nlb; sygn. 2705, Dokumenty dotyczące pracy nauczycieli w szkole w Wierzbniku, k. nlb.

⁸⁸ Ibidem, sygn. 2/1741, Raport nauczyciela W. Tusiewicza do DSR o rozpoczęciu pracy z 24 I 1887, nr 764, k. nlb.

ciwnikiem nauczania mechanicznego. Uważał, że nauka alfabetu powinna odbywać się przy pomocy ruchomych liter, historii Rosji przy pomocy obrazów, geografii – globusa i mapy, przyrody – kolekcji rysunków, arytmetyki, np. przy pomocy pałeczek, klocków i liczydła⁸⁹. A. Laskowski był nauczycielem najdłuższym pracującym w wierzbnickiej placówce, uczył bowiem 18 lat. W 1909 r. został przeniesiony do Radomia.

Poniższa tabela zawiera wykaz nauczycieli, okresy ich pracy w wierzbnickiej szkole oraz przerwy w nauczaniu.

Tab. 6. Wykaz nauczycieli szkoły elementarnej w Wierzbniku za okres 1865–1909

Lp.	Nazwisko nauczyciela	Lata pracy	Uwagi
1.	Ksawery Fiutowski	VIII 1866 – 1867	Posadę objął we wrześniu 1866
2.	Roman Brojerski	1867 – XII 1869	
	Przerwa w funkcjonowaniu szkoły	1870 – IX 1872	Przerwa kilka lat
3.	Józef Błaszczczyński	1 X 1872 – 16 IV 1874	
4.	Józef Dudziński	1874 – VI 1876	
5.	Aleksander Tryburczyk	16 VII 1876 – 1876	Pracował kilka miesięcy
6.	Józef Misiecki	1876 – 1877	
7.	Antoni Martysz	1877 – 1 X 1878	
8.	Antonina Różycka/Wierzbicka	1 XI 1878 – XI 1881	
9.	Maria Borkowska	22 XI 1881 – IX 1882	
10.	Antoni Witkowski	1 X 1882 – XII 1882	
11.	Aleksander Steblewski	XII 1882 – V 1884	
12.	Jakub Rybicki	V 1884 – XII 1886	
13.	Władysław Tusiewicz	I 1887 – II 1891	
14.	Antoni Laskowski	13 II 1891 – 1909	

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1741, 2/2704, 2/2705, 2/2837, 4/2201, 4/2489, Akta personalne nauczycieli.

Z tabeli wynika, że w latach 1865–1909 uczyło w szkole wierzbnickiej 14 nauczycieli. Jak wspomniano, przerwy, w odróżnieniu od lat poprzednich, były nieliczne i przeważnie niezbyt długie, trwające kilka lub najwyżej kilkadziesiąt dni. Trudno to jednoznacznie ocenić, ponieważ akta osobowe nauczycieli nie są kompletne, a w aktach szkoły nie udało się odnaleźć szczegółowych zapisów.

Systematycznie wzrastała także liczba uczniów szkoły w Wierzbniku, nie tylko dzięki rozwojowi demograficznemu miasta, ale też wskutek zmiany stosunku ludności do oświaty. Liczba uczniów powiększyła się ze stanu 20 uczniów w pierwszych latach XIX w. do 116 uczniów na początku XX w. W sprawozdaniu do DSR za okres od 1 stycznia 1901 r. do 1 stycznia 1902 r. nauczyciel A. Laskowski podał następujące dane dla trzech oddziałów szkoły

⁸⁹ M. Adamczyk, S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 59.

wierzbnickiej: „w 1901 r. odnotowano 74 uczniów i 30 uczennic – łącznie 104 uczniów; w tym roku wybyło – 27 uczniów i 10 uczennic – łącznie 37 uczniów”. Natomiast na 1 stycznia 1902 r. łączna liczba uczących się wyniosła 116, w tym 81 chłopców i 35 dziewczynek. Wyznanie religijne uczniów również uległo zmianie, przybyło 5 uczniów wyznania prawosławnego, pozostali uczniowie byli wyznania rzymskokatolickiego. Wszyscy mieli pochodzenie mieszczańskie⁹⁰.

Wraz ze świadomością roli oświaty w życiu społeczeństwa następowała chęć tworzenia nowych placówek i poprawy funkcjonowania istniejących. Zmiany społeczno-polityczne zachodzące na początku XX w., wywołane wrzeniem rewolucyjnym, spowodowały wzrost nastrojów antyrosyjskich. Rewolucja w Królestwie Polskim pobudzała do walki o wyzwolenie narodowe i społeczne. Istotne miejsce w okresie rewolucji 1905–1907 zajęła walka o szkołę. Postulaty powszechności szkoły oraz jej polonizacji były szczególnie manifestowane. Nie bez znaczenia była tu działalność ruchu robotniczego i stowarzyszeń narodowo-wyzwoleńczych.

Dnia 24 lutego 1905 r. doszło do buntu uczniów szkoły z pobliskiego Michałowa, którzy udali się pod szkołę w Wierzbniku i wzywali do strajku. Jesienią doszło do strajku w szkołach w Wierzbniku, Starachowicach i w Wąchocku. Uczniowie i nauczyciele zaprzestali nauki i spalili carskie portrety oraz rosyjskie książki⁹¹. Jednym z uczestników tego strajku był uczeń Jan Kuczyński (ur. 1894). W obawie przed aresztowaniem przez żandarmów rosyjskich uciekł za granicę, najpierw na teren zaboru austriackiego, a potem do Stanów Zjednoczonych Ameryki, gdzie aktywnie działał w polskim ruchu niepodległościowym. Jan Kuczyński był żołnierzem „Błękitnej Armii”, uczestnikiem wojny polsko-bolszewickiej 1920 r., działaczem społecznym i niepodległościowym II Rzeczypospolitej. Od 1939 r. walczył w armii podziemnej. Aresztowany przez okupanta niemieckiego, został zesłany do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau i tam w 1941 r. zamordowany⁹².

Bunty i strajki uczniowskie w całym Królestwie Polskim doprowadziły do ustępstw ze strony caratu w funkcjonowaniu szkolnictwa, m.in. zezwolono na naukę religii w języku polskim w szkołach rządowych oraz arytmetyki w szkołach początkowych. Przełomowy był też ukaz z 14 października 1905 r. o możliwości zakładania prywatnych szkół z polskim językiem wykładowym; tylko język rosyjski, geografia i historia miały być wykładane

⁹⁰ Ibidem, Sprawozdanie za okres od 1 I 1901 do 1 I 1902, k. nłb.

⁹¹ Ibidem, sygn. 1/408, Tajna korespondencja DSR, k. nłb; M. Banaszek, *op. cit.*, s. 84.

⁹² Biogram Jana Kuczyńskiego autorstwa Zbigniewa Bielata zamieszczony na tablicy epitafijnej w Sanktuarium Matki Bożej Bolesnej w Kalkowie.

po rosyjsku⁹³. Zezwolono również w 1906 r. na legalne zakładanie stowarzyszeń oświatowych.

Robotnicy Zakładów Starachowickich wysuwali żądania utworzenia bezpłatnych szkół dla swoich dzieci. Wspólne działania rodziców oraz DSR doprowadziły do otwarcia w Wierzbniku w 1908 r. dwuklasowej szkoły fabrycznej. Opiekunem szkoły został dyrektor Zakładów, Karol Czajkowski. Dyrekcja zastrzegła sobie u władz szkolnych prawo zamknięcia placówki w każdej niesprzyjającej Zakładom sytuacji. Została również wybrana trzynastoosobowa nadzorcza rada szkolna⁹⁴. W fabrycznej szkole dwuklasowej miało pracować trzech etatowych nauczycieli – jeden główny i dwóch pomocniczych, przy czym DSR podejmowała decyzję w sprawie wyboru nauczyciela religii, natomiast miejsce i koszty najmu mieszkania dla niego pokrywało Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych⁹⁵. Na utrzymanie szkoły, umieszczonej w wynajętym mieszkaniu, Zakłady zobowiązały się przekazywać corocznie 1925 rb.

W Wierzbniku zatem od 1908 r. funkcjonowały dwie szkoły: elementarna jednoklasowa, w której uczyło się 108 uczniów, oraz dwuklasowa fabryczna, w której naukę pobierało 183 uczniów. Ze względu na szczupłość źródeł archiwalnych z tego okresu oraz ich niekompletność trudno jest ustalić dokładną liczbę i nazwiska nauczycieli pracujących w obu szkołach. W jednoklasowej szkole w Wierzbniku uczył, tak jak w poprzednich latach, Antoni Laskowski. Sądząc jednak po liczbie uczniów, można przypuszczać, że mógł mieć do pomocy drugiego nauczyciela, zwłaszcza że w sąsiedniej dwuklasowej szkole fabrycznej pracowało przez trzyletni okres działalności placówki czterech nauczycieli: Edward Turno, Zygmunt Goślicki, Jan Sławek i Maria Krasowska⁹⁶. Poniższa tabela zawiera wykaz nauczycieli i okresy pracy drugiej placówki oświatowej w Wierzbniku.

Tab. 7. Wykaz nauczycieli szkoły elementarnej w Wierzbniku za lata 1908–1910

Lp.	Nazwisko nauczyciela	Lata pracy	Uwagi
1.	Edward Turno	1908	
2.	Edward Turno, Jan Sławek	1909	Jan Sławek pracował zaledwie miesiąc
3	Edward Turno, Zygmunt Goślicki, Maria Krasowska	1909–1910	

Źródło: APR, zesp. 123, sygn. 2/1737, *Szkoła fabryczna dwuklasowa w Wierzbniku 1908–1910*, k. 70; M. Banaszek, *op. cit.*, s. 85.

⁹³ E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim. Od powstania styczniowego do I wojny światowej*, Warszawa 1968, s. 159.

⁹⁴ APR, zesp. 123, sygn. 2/1737, *Akta fabrycznej 2-klasowej szkoły początkowej w Wierzbniku 1908–1910*.

⁹⁵ Ibidem, k. 9.

⁹⁶ Ibidem, k. 50, 54, 56; M. Banaszek, *op. cit.*, s. 85.

Po upadku rewolucji z lat 1905–1907 nastąpiła stopniowa, ale zintensyfikowana kontrofensywa caratu wobec narodu polskiego. Okres ten został nazwany reakcją stołypinowską, od nazwiska ministra spraw wewnętrznych i premiera rządu cesarskiego – Piotra Stołypina⁹⁷. Na polecenie Stołypina zwiększono kontrolę policji nad działalnością organizacji oświatowych, placówek kulturalnych i szkół. Cenzurą zostały objęte wszystkie programy szkolne, wykłady, odczyty. Język rosyjski wprowadzono do programów wszystkich kompletów i kursów nauki. W grudniu 1907 r. zakazano działalności Polskiej Macierzy Szkolnej, oskarżając ją o prowadzenie akcji antyrosyjskiej. Akcje represyjne zastosowano także wobec szeregu innych polskich organizacji oświatowych i ich działaczy. Do końca 1908 r. przestały legalnie działać prawie wszystkie postępowe towarzystwa oświatowe. W Wierzbniku pod pozorem nadania szkołom fabrycznym praw szkół rządowych zwolniono z pracy nauczycieli, a jednego z nich, Jana Sławka, aresztowano, oskarżając go o współdziałanie z ruchem socjalistycznym. Wkrótce został on zamordowany w radomskim więzieniu śledczym⁹⁸.

W związku z trwającym kryzysem gospodarczym i problemami z tym związanymi oraz naciskami rosyjskiego kartelu „Prodameta”, a także wydarzeniami w latach 1905–1906, Zarząd Towarzystwa Starachowickich Zakładów Górniczych S.A. podjął w 1909 r. decyzję o zatrzymaniu produkcji Zakładów Starachowickich w zamian za roczne odszkodowanie w wysokości 80 000 rb. Zostało z tego powodu zwolnionych 1300 robotników, a ich dzieci straciły prawo do bezpłatnej nauki⁹⁹. Sytuacja finansowa szkoły fabrycznej w Wierzbniku stopniowo pogarszała się i w końcu zamknięto ją w czerwcu 1910 r. Wyposażenie i księgozbiór przekazano szkole fabrycznej w Starachowicach¹⁰⁰.

Naukę w Wierzbniku prowadziła odtąd tylko jedna elementarna szkoła rządowa. Nie udało się potwierdzić w zachowanych źródłach archiwalnych nazwisk nauczycieli w Wierzbniku po 1910 r., można jedynie przypuszczać, że byli to nauczyciele ze zlikwidowanej szkoły fabrycznej, a więc: Edward Turno, Zygmunt Goślicki i Maria Krasowska, ponieważ dotychczasowy wieloletni nauczyciel szkoły elementarnej, Antoni Laskowski, wyjechał w drugiej połowie 1909 r. do Radomia. Potwierdza to protokół z 17 sierpnia 1909 r. o nominowaniu Laskowskiego przez prezydenta Radomia na posadę nauczyciela czwartej szkoły elementarnej w Radomiu¹⁰¹. Religii od 1912 r. uczył natomiast ks. Bole-

⁹⁷ Zob. J. Nieścioruk, *Piotr Stołypin. Życie i działalność polityczna*, Lublin 2007.

⁹⁸ APR, zesp. 123, sygn. 2/1737, *Akta fabrycznej 2-klasowej szkoły początkowej w Wierzbniku 1908–1910*, k. 70; M. Banaszek, *op. cit.*, s. 86.

⁹⁹ Z. Bielat, *op. cit.*, s. 24.

¹⁰⁰ APK, zesp. 2748, Szkoła Podstawowa nr 4 w Starachowicach, sygn. 33, k. nlb.

¹⁰¹ APR, zesp. 123, sygn. 2231, Akta personalne nauczyciela Antoniego Laskowskiego, k. nlb.

ślaw Sztobryn, który objął probostwo Św. Trójcy w Wierzbniku 3 czerwca tego roku i pełnił swoje obowiązki w tej parafii do 1919 r.¹⁰²

Pod koniec 1909 r. władze oświatowe rozpoczęły prace nad utworzeniem nowej sieci szkolnej. Brał w nich udział nauczyciel wierzbnicki E. Turno. Został powołany przez DSR w skład zespołu opracowującego nowy podział i rozmieszczenie szkół. W ciągu 10 lat zamierzano wprowadzić powszechność nauczania na poziomie jednoklasowej szkoły. W planie sieci szkolnej w powiecie iłżeckim zaplanowano utworzenie drugiej szkoły rządowej w Wierzbniku. Tymczasem, jak już wspomniano, pod koniec 1910 r. zamknięto tam szkołę fabryczną. Na utworzenie drugiej szkoły rządowej przyszło czekać mieszkańcom Wierzbnika do września 1913 r. Poza tym we wszystkich szkołach funkcjonujących wówczas w całym powiecie iłżeckim ograniczono liczbę uczniów do pięćdziesięciu na jednego nauczyciela. Przy tym władze częściowo przyjęły na siebie subsydiowanie szkół w Starachowicach (szkoły rządowej i szkoły fabrycznej) oraz w Wierzbniku (dwie szkoły rządowe), do których dopłacano łącznie 629,25 rb. W latach późniejszych szkoły w Wierzbniku i w Starachowicach, ze względu na brak nauczycieli, zostały połączone ze sobą i odtąd funkcjonowała jedna szkoła powszechna w Wierzbniku i jedna w Starachowicach¹⁰³.

Wybuch I wojny światowej wywołał wśród Polaków nowe nadzieje przede wszystkim na odzyskanie suwerenności, w konsekwencji także na unarodowienie oświaty. W *Wykazie szkół elementarnych w powiecie iłżeckim guberni radomskiej, w miastach i przedmieściach* na dzień 1 stycznia 1915 r. wymieniono dwie szkoły w Wierzbniku. Oznaczone były jako pierwsza i druga, obie o profilu ogólnym, z udziałem wsparcia finansowego ze strony skarbu państwa. Na funkcjonowanie pierwszej szkoły wierzbnickiej ze środków państwowych przeznaczono 129,25 rb. i ze środków miejscowych 230,75 rb. Natomiast w drugiej szkole wierzbnickiej finansowanie państwowe wynosiło 390 rb., a 200 rb. pochodziło ze środków miejscowych¹⁰⁴. W pierwszej ze szkół całość środków tak z puli państwowej, jak i miejscowej szła na utrzymanie nauczycieli; w drugiej z nich wydatkowano na ten cel 360 rb. ze środków państwowych. W obu szkołach łącznie, na dzień sporządzenia zestawienia, czyli 1 stycznia 1915 r., naukę pobierało 153 uczniów. W szkole pierwszej uczyło się 86 uczniów, w tym 43 dziewczynki i 43 chłopców. Natomiast w szkole drugiej naukę pobierało 67 uczniów, w tym 43 dziewczynki i 24 chłopców¹⁰⁵.

¹⁰² Ksiądz Bolesław Sztobryn pełnił funkcję członka Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego od 31 XII 1916 do 25 VIII 1917. B. Stanaszek, R. Nowakowski, *op. cit.*, t. 4, s. 132–133.

¹⁰³ M. Banaszek, *op. cit.*, s. 86.

¹⁰⁴ APR, zesp. 123, sygn. 1/338, k. nlb.

¹⁰⁵ Ibidem.

Powiat iłżecki w lipcu 1915 r. został zajęty przez władze austro-węgierskie. Nowi okupanci bardzo szybko przystąpili do organizowania swojej administracji. Królestwo zostało podzielone na Generalne Gubernatorstwo Warszawskie pod zarządem Niemiec i Generalne Gubernatorstwo Kieleckie, od 1 października Lubelskie, pod okupacją Austro-Węgier. Zmieniły się warunki życia, ale nie na tyle, aby była to sytuacja sprzyjająca rozwojowi oświaty. Władze okupacyjne znacznie wzmogły kontrolę nad szkolnictwem i podporządkowywały je własnym celom politycznym. Ze względu na braki kadrowe wśród nauczycieli doszło do ponownego połączenia szkół powszechnych w Wierzbniku. Jedyna funkcjonująca szkoła powszechna w Wierzbniku mieściła się naprzeciwko kościoła Św. Trójcy.

Przedstawiony w niniejszym artykule proces kształtowania i stopniowy rozwój szkolnictwa w Wierzbniku pokazuje, że w ciągu XIX w. i w początkach XX w. nastąpiła zauważalna zmiana mentalności władz i społeczeństwa – od niechęci czy nawet wręcz wrogości do pełnej akceptacji nauczycieli i szkoły. Stopniowo mieszczanie stawali się świadomi znaczenia edukacji i wagi wykształcenia. Szkoły elementarne były furtką do kontynuowania nauki w szkole średniej, a co za tym idzie nadziei na awans społeczny. Proces ten świadczy o stopniowym dojrzewaniu społeczeństwa i rozwoju intelektualnym wierzbnickiego mieszczaństwa. Pozytywnym zjawiskiem był fakt, że szkoła, mimo licznych przerw w jej działalności (w sumie, w całym stuleciu, wyniosły one około 15 lat) nigdy nie została zlikwidowana. Trudności finansowe, spowodowane brakiem dostatecznego wsparcia ze strony państwa i ubóstwem mieszkańców, były pokonywane i placówka powracała do swojej działalności. Kolejne pokolenia, które dorastając pobierały naukę, doceniały wagę wykształcenia i dążyły do powstawania kolejnych szkół w Wierzbniku (szkoła fabryczna, a później rządowa). Przyczyniło się to niewątpliwie do zmniejszenia stopnia analfabetyzmu wśród ludności Wierzbnika.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kielcach

zesp. 2684, Akta miasta Starachowice, sygn. 118.

zesp. 2748, Szkoła Podstawowa nr 4 w Starachowicach, sygn. 33.

Archiwum Państwowe w Radomiu

zesp. 123, Dyrekcja Szkolna w Radomiu, sygn. 1/251, sygn. 1/338, sygn. 1/408,

sygn. 2/2704, sygn. 2/2705, sygn. 2/1737, sygn. 2/1738, sygn. 2/1739, sygn.

2/1741, sygn. 2/2748, sygn. 2/2837, sygn. 4/1950, sygn. 4/2201, sygn. 4/2231, sygn. 4/2234, sygn. 4/2305, sygn. 4/2316, sygn. 4/2413 (1147), sygn. 4/2489.

zesp. 45, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 2916.

Archiwum Zakładowe Urzędu Miasta w Starachowicach, A. Stępniewski, *Oświata w mieście Wierzbnik w latach 1816–1917*, [w] *Monografia historyczna miasta Starachowic*, mps.

Źródła drukowane

„Dziennik Ustaw” 1939, nr 7, poz. 42

„Monitor Polski” 1939, nr 77, poz. 175; 1949, nr 59, poz. 795.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. XX.

Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe, oprac. K. Poznański, Warszawa 1993.

Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia, t. 1 *Szkoły elementarne*, Warszawa 1866.

Opracowania

M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice: zarys dziejów*, Starachowice 1984.

M. Banaszek, *Zarys dziejów szkolnictwa w Wierzbniku i Starachowicach w okresie zaborów*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45.

Z. Bania, T. Jaroszewski, *Pałac Rady Ministrów*, Warszawa 1980.

L. Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1970.

Z. Bielat, *Przemysł rejonu Starachowic do roku 1920*, [w] *Tradycje przemysłowe Starachowic*, Starachowice 1983.

M. Borkowska, *Zarys dziejów opactwa w Wąchocku*, Kielce 1998.

A. Brzeziński, *Wierzbnik – Starachowice. 390 lat miasta nad Kamienną*, Starachowice 2014.

W. Caban, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809–1862)*, Kielce 1983.

A. Eisenbach, *Struktura społeczna Królestwa w świetle schematów fiskalnych*, [w] *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 1, Warszawa 1965.

P.P. Gach, *Opactwo i sanktuarium Świętego Krzyża w epoce kasat zakonnych (XVIII–XIX wiek)*, [w] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce 2000.

P. Grudniewski, *Zakłady i miasto Starachowice na przestrzeni lat. Budujemy samochody. Historia widziana z okien Redakcji Gazety*, Starachowice 2017.

Z. Guldon, K. Krzysanek, L. Stępkowski, *Zarys dziejów Wierzbnika do początków XIX w.*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45.

- T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, [w] *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*, red. W. Góra, Warszawa 1970.
- P. Kołodziejski, *Początki szkolnictwa publicznego w Wierzbniku (1816–1832)*, „Zeszyty Suchedniowskie Historia” 2019, nr 4.
- R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982.
- E. Kula, *Rodzinne i intelektualne środowisko ostatniego kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego Iwana Anatoljewicza Kurakina (1874–1950)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, t. XIX (3).
- K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 1 *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015.
- T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego b. Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929.
- S. Marcinkowski, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Wierzbniku w latach 1820–1918*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 1/45.
- A. Massalski, E. Kula, *Rada Wychowania Publicznego w Królestwie Polskim w latach 1845–1850. Protokoły posiedzeń*, t.1 *Lata 1845–1846*, Łódź–Kielce 2015.
- A. Massalski, J. Orzechowski, *Administracja i ustrój szkolny na Kielecczyźnie (1773–1950)*, „Biuletyn Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1975, t. 12, z. 3/4.
- J. Nieścioruk, *Piotr Stołypin. Życie i działalność polityczna*, Lublin 2007.
- A. Pawelec, *O dawnym Wierzbniku*, Starachowice 1997.
- E. Podgórska, *Edukacja w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do powstania listopadowego*, [w] *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej do 1918 r.*, red. S. Michalski, t. 1, Warszawa 1982.
- J. Schiller-Walicka, *Obraz relacji polsko-rosyjskich na przykładzie historii wychowania w Królestwie Polskim w XIX w.* „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, z. 7.
- P. Sławiński, *Szkolnictwo elementarne Sandomierza w latach 1815–1914*, Sandomierz 2012.
- B. Stanaszek, R. Nowakowski, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej XIX–XX*, t. 1 *A-G*, Sandomierz 2014; t. 2 *H-Ł*, Sandomierz 2015; t. 3 *M-R*, Sandomierz 2017; t. 4 *S-Ż biskupi i uzupełnienia*, Sandomierz 2019.
- E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim. Od powstania styczniowego do I wojny światowej*, Warszawa 1968.
- A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002.
- J. Wiśniewski, *Dekanat itżecki*, Radom 1911.